

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ
ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНА ПИТАЊА, КУЛТУРУ
И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

<https://doi.org/10.46630/bs.2.2025>

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

Часопис за друштвена питања, културу и регионални развој

Година XII, број 2

Главни и одговорни уредник
Љубиша Митровић, професор емеритус

Уредници
Ема Миљковић Бојанић (историја и култура)
Милорад Божић (регионални развој и сарадња)
Драган Тодоровић (друштвена питања и социологија)

Секретар редакције
Ивана Божић Миљковић

Редакција
Зоран Арачки, Ненад Благојевић, Вихрен Бузов (Бугарска), Данијела
Гавриловић, Зоран Димић, Златко Жоглев (Македонија), Ана
Коцић, Александар Лучинеску (Румунија), Јордана Марковић,
Божо Милошевић, Весна Милтојевић, Борис Попиванов (Бугарска),
Данијела Поповић, Иван Цветановић, Урош Шуваковић

Савет
Председник: Горан Максимовић
Чланови: Невил С. Арачиге Дон (САД), Јован Базић, Никола
Божиловић, Вјекослав Бутиган, Зоран Видојевић, Срђан Вукадиновић
(Црна Гора), Владимир Вулетић, Николај Генов (Немачка), Петре
Георгиевски (Македонија), Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Жунић,
Ђокица Јовановић, Вјеран Катунарић (Хрватска), Јонут Којокару
(Румунија), Брацо Ковачевић (Босна и Херцеговина), Мирјана
Крстовић, Тодор Кулић, Горан Максимовић (председник Савета),
Љубинко Милосављевић, Петар-Емил Митев (Бугарска), Љубиша
Митровић, Павел Ољхов (Русија), Думитру Отовеску (Румунија),
Миливоје Павловић, Васил Проданов (Бугарска), Александар
Растовић, Предраг Симић, Драгана Стјепановић Захаријевић, Дарко
Танасковић, Синиша Таталовић (Хрватска), Абидин Темизер (Турска),
Сергеј Флере, Хараламбос Цекерис (Грчка), Иван Цвитковић (Босна и
Херцеговина), Валентин Шаленко (Русија)

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНА ПИТАЊА, КУЛТУРУ
И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

Година XII/2

Ниш 2025.

BALKAN SYNTHESSES

Journal for social issues, culture and regional development

Vol. XII, Number 2

Editor-in-Chief

Ljubiša Mitrović, Professor Emeritus

Editors

Ema Miljković Bojanić (history and culture)

Milorad Božić (regional development and cooperation)

Dragan Todorović (social issues and sociology)

Technical Secretary

Ivana Božić Miljković

Editorial Staff

Zoran Aracki, Nenad Blagojević, Vihren Bouzov (Bulgaria), Danijela Gavrilović, Zoran Dimić, Zlatko Žoglev (Makedonija), Ana Kocić, Alexandar Luchinescu (Romania), Jordana Marković, Božo Milošević, Vesna Miltojević, Boris Popivanov (Bulgaria), Danijela Popović, Ivan Cvetanović, Uroš Šuvaković

Council

President: Goran Maksimović

Members: Neville S. Arachchige Don (USA), Jovan Bazić, Nikola Božilović, Vjekoslav Butigan, Zoran Vidojević, Srđan Vukadinović (Montenegro), Vladimir Vuletić, Nikolai Genov (Germany), Petre Georgievski (Macedonia), Dragoljub B. Đorđević, Dragan Žunić, Đokica Jovanović, Vjeran Katunarić (Croatia), Ionut Cojocaru (Romania), Braco Kovačević (Bosnia and Herzegovina), Mirjana Kristović, Todor Kuljić, Goran Maksimović (President of Council), Ljubinko Milosavljević, Petar-Emil Mitev (Bulgaria), Ljubiša Mitrović, Pavel Olhov (Russia), Dumitru Otovescu (Romania), Milivoje Pavlović, Vasil Prodanov (Bulgaria), Aleksandar Rastović, Predrag Simić, Dragana Stjepanović Zaharijevski, Darko Tanasković, Siniša Tatalović (Croatia), Abidin Temizer (Turkey), Sergej Flere (Slovenia), Charalambos Tzekeris (Grčka), Ivan Cvitković (Bosnia and Herzegovina), Valentin Shalenko (Russia)

University of Niš
Faculty of Philosophy

BALKAN SYNTHESES

JOURNAL FOR SOCIAL ISSUES, CULTURE
AND REGIONAL DEVELOPMENT

Vol. XII, Number 2

Niš 2025.

САДРЖАЈ

Milena Šović and Milena Škobo TRANSFORMING MUSEUM EXPERIENCES WITH HISTORICAL FIGURE CHATBOTS: A CASE STUDY OF THE NIKOLA TESLA CHATBOT	9
Nebojša Petrović KULTURNE VEZE SRBA I HRVATA: SPAJANJA UMESTO DEMARKACIJA	29
Никола Дојчиновић и Ана Јевтовић ДИГИТАЛНЕ ПЛАТФОРМЕ КАО СРЕДСТВО ДРУШТВЕНОГ АНГАЖОВАЊА И ИЗРАЖАВАЊА МИШЉЕЊА КОД СТУДЕНАТА	47
ОСВРТИ	
Драган Јаковљевић ВРЕДНОВАЊЕ И ПРЕЦЕЊИВАЊЕ	69
ПРИКАЗИ	
Гордана Стојић КАКО ПРОМИШЉАТИ ДОБА ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ?	75
Драган Тодоровић МЛАДИ НА СЕЛУ	81
Драган Тодоровић САИТ БАЛИЋ – „БАРО МАНУШ“ (ВЕЛИКИ ЧОВЕК, ВЕЛИКАН)	89
Алекса Поповић АКТУЕЛНОСТ РАДА ОСНИВАЧА КРИМИНАЛИСТИКЕ	95

Milena Šović¹

University Business Academy in Novi Sad

Faculty of Economics and Engineering Management “FIMEK”

Novi Sad, Serbia

Milena Škobo

Sinergija University

Faculty of Philology, English Studies

Bijeljina, Bosnia and Herzegovina

TRANSFORMING MUSEUM EXPERIENCES WITH HISTORICAL FIGURE CHATBOTS: A CASE STUDY OF THE NIKOLA TESLA CHATBOT

Summary

The integration of artificial intelligence into cultural institutions is re-shaping visitor engagement with heritage. This paper presents a case study of the Nikola Tesla Chatbot, the world's first historical figure chatbot in a museum context, introduced at the Museum of Science and Technology in Belgrade. Unlike generic conversational agents, it is based on Tesla's biography and designed to reflect the linguistic styles of his time, offering visitors an authentic and educational interaction with the scientist. The study explores the pedagogical and experiential value of such chatbots, emphasizing their ability to enhance learning, spark engagement, and simplify complex scientific ideas for diverse audiences. A survey of 306 adult visitors at the Nikola Tesla Museum in Belgrade was analyzed descriptively, focusing on interactivity, educational impact, and satisfaction. Results show that the chatbot enriches the visitor experience while positioning itself as a novel digital museology tool that bridges heritage preservation with interactive education.

Key words: digital museology, artificial intelligence, cultural heritage, interactive education, cultural informatics.

INTRODUCTION

In the contemporary digital age, museums are increasingly turning to innovative solutions to meet the challenges posed by new generations of visitors and to elevate the level of interaction with cultural heritage. Digital museology signifies a novel phase in the evolution of museum practices, predicated on the integration of information technologies into the interpretation, presentation, and preservation of cultural heritage (Guboglo, 2020). Digital museology diverges from traditional museology, which prioritizes physical exhibits and exhibition spaces (Qi et al., 2024). Rather, it aims to facilitate expanded, interactive, and personalized communication with visitors through digital media. In this context, digital tools become instruments that enable museums to both preserve cultural heritage and adapt it to the needs and expectations of contemporary society.

¹ milena.sovich@gmail.com

A particularly noteworthy approach involves the incorporation of historical figures into the form of chatbots, which meld artificial intelligence with educational and cultural content. These digital interpretive tools facilitate engagement with “revived” historical figures, thereby creating an authentic experience that surpasses the limitations of conventional exhibition formats. Consequently, museums are no longer regarded as static institutions; rather, they are now understood as dynamic spaces that facilitate connections between generations, cultures, and scientific disciplines through technological integration. Digital museology, therefore, is not merely a matter of modernization but a new vision of the museum’s role in the digital age (Boiano et al., 2018).

Such chatbots hold particular value in merging educational and interactive dimensions: they not only convey knowledge in an engaging and accessible way but also encourage curiosity and critical thinking. Concurrently, these initiatives position museums as contemporary spaces conducive to learning, innovation, and dialogue between the past and the present. The paper demonstrates how the Nikola Tesla Chatbot can be situated within the broader context of digital museology and cultural informatics, highlighting its potential to transform visitor experience and contribute to the modernization of museum practices.

DIGITAL MUSEOLOGY – INTERACTIVE MEDIA AND VISITOR ENGAGEMENT

Digital museology is a contemporary approach in museum practice that redefines the traditional relationship between museums and visitors. It transforms museum spaces into dynamic and interactive knowledge environments. The implementation of digital technologies, interactive displays, multimedia guides, and digital archives, is instrumental in facilitating visitor engagement. These technologies enable active participation in the learning and exploratory process, thereby enhancing the visitor experience. This transformation of museums from static repositories of cultural artifacts into spaces of interactive engagement not only increases the accessibility of information but also enriches visitor experience through multimedia narratives that connect historical, artistic, and scientific content with contemporary contexts (Alabau et al., 2024).

Within the domain of digital museology, interactive media assumes a pivotal role in motivating visitors to engage, explore, and reflect on the exhibited content. Through technologies such as touchscreens, simulations, gamification, and interactive applications, visitors are encouraged to actively engage, enhancing both their cognitive and emotional involvement. Visitors are no longer merely passive consumers of information; rather, they become co-creators of meaning through interaction with exhibits and digital narratives (Xia, Wang & Xue, 2024). The efficacy of this approach in facilitating a more profound comprehension of the material presented, enhancing memory and analytical skills, and empowering the museum to communicate with a more extensive audience, including younger generations that are well-versed in digital media and instantaneous access to information, has been demonstrated.

In the contemporary museum setting, the integration of digital and interactive media not only enhances audience engagement but also facilitates a high degree of personalization in museum experiences. Technologies capable of tracking user preferences, behavior, and interactions can generate customized tours, content recommendations, or even interactive quizzes based on prior knowledge and interests. This approach is designed to provide a customized learning and exploration experience, making museum content accessible to a broader range of visitors, including those with specific educational or sensory requirements. Interactivity has been shown to enhance experience and democratize access to cultural and scientific knowledge. It has been demonstrated that this quality reduces the barriers often present in traditional museum formats (Qi et al., 2024).

Digital museology, in conjunction with interactive media, enables museums to function as conduits between the past and contemporary society. These museums not only serve as repositories for cultural and historical heritage but also function as catalysts for the development of novel forms of communication and engagement. Engagement with digital media has been demonstrated to foster critical thinking, creativity, and the ability to connect different contexts. This, in turn, contributes to the educational and cultural mission of museums. In the contemporary epoch, characterized by the proliferation of digital experiences, museums that incorporate interactive media into their exhibits have demonstrated a remarkable capacity to maintain relevance, attract a diverse audience base, and proactively influence societal perceptions of cultural and scientific heritage.

CHATBOTS IN CULTURAL INSTITUTIONS: ENGAGING HISTORY THROUGH DIGITAL PERSONAS

The integration of chatbot technologies into cultural institutions signifies a substantial evolution in the methods by which museums, galleries, and heritage sites interact with their audiences. Chatbots, which are powered by artificial intelligence and natural language processing, offer a unique opportunity to create personalized, real-time interactions that extend beyond static displays and traditional guided tours. The integration of chatbots within institutions has been demonstrated to enhance accessibility and interactivity by delivering instantaneous responses to visitor inquiries, offering contextual explanations, and enabling exploration through exhibits. This integration enables institutions to engage diverse audiences with varying levels of prior knowledge. The adaptability of museums has enabled them to extend their educational offerings beyond the physical institution's walls through the utilization of online platforms, thereby reaching remote audiences (Gaia, Boiano & Borda, 2019).

A particularly innovative application of chatbot technology lies in the creation of historical figure chatbots, digital personas that simulate the voice, knowledge, and personality of renowned individuals from the past. These chatbots are designed to provide historically accurate information, often employing primary sources, letters, and documented speech patterns to ensure authenticity. Engaging with a historical figure enables visitors

to experience a form of time travel that engages both their emotions and cognitive faculties, thereby creating a memorable learning experience that traditional methods are unable to replicate. The distinguishing characteristic of these AI-driven entities is their ability to provide narratives, anecdotes, and personal perspectives, which facilitates a more profound connection between the audience and the historical content. This distinguishes them from conventional informational bots. (Nafis, Yahyaouy & Aghoutane, 2021).

The distinguishing characteristic of chatbots that are based on historical figures is their dual role as both educators and performers. It is imperative that they strike a balance between factual accuracy and engaging storytelling, while maintaining historical integrity and responding naturally to a wide array of visitor queries (Nafis, Yahyaouy & Aghoutane, 2021). The development of such chatbots necessitates interdisciplinary collaboration, integrating expertise from multiple fields, including history, linguistics, AI programming, and user experience design. This methodological approach is conceived to guarantee that the interactions persist in their capacity to be immersive, informative, and credible. Chatbots have the capacity to address diverse learning styles by providing explanations through conversation, visual aids, and interactive prompts. This renders history tangible and relevant to contemporary audiences.

Furthermore, the integration of historical figure chatbots presents both opportunities for critical reflection and ethical consideration. Museums must exercise meticulous curation in their presentation of content, as these bots have the potential to influence visitors' perceptions of historical events and figures. Decisions regarding the perspectives to include the handling of controversial topics, and the degree of personalization offered to users require careful planning. Notwithstanding the aforementioned challenges, the implementation of chatbots depicting historical figures has exhibited considerable success in enhancing visitor engagement, cultivating curiosity, and fostering a more profound comprehension of intricate historical narratives (Gaia, Boiano & Borda, 2019).

The application of chatbot technology in cultural institutions, particularly through the creation of historical figure chatbots, represents a transformative approach to public history. Integrating elements of interactivity and technology alongside educational content allows these digital tools to redefine museum experiences by making history more accessible, engaging, and emotionally resonant for contemporary audiences. As technology continues to advance, the potential for more sophisticated and interactive historical chatbots will further expand the role of museums as centers of both knowledge and innovation.

NIKOLA TESLA AI PROJECT

The Tesla chatbot is a distinctive digital replica of Nikola Tesla, distinguishing itself from generic generative models and commercial imitations inspired by famous figures. The content has been meticulously structured to mirror historical and linguistic precision, articulating the discourse

as if it were Tesla himself expressing himself in the first-person singular. The vocabulary, syntax, and tone of the text reproduce the cultural norms of the late 19th and early 20th centuries, purposefully avoiding modern expressions to preserve authenticity (Škobo & Šović, 2025).

A salient innovation is its multilingual adaptability: the chatbot communicates in Serbian, English, German, and French. In Serbian, it exclusively utilizes the Cyrillic script and the Ijekavian dialect, which is characteristic of the Military Frontier. In German, it reflects the refined style of an educated speaker of the Habsburg monarchy. In French, it provides simple yet accurate responses, indicative of Tesla's actual intermediate (B2) proficiency. It is noteworthy that when confronted with content that extends beyond its designated French scope, the bot concedes its limitations rather than resorting to improvisation. Despite the contemporary nature of current English outputs, refinements are underway to align them with Tesla's historical style. The behavior of the bot is governed by the parameters of the historical context; it does not respond to inquiries pertaining to events, technologies, or concepts that came into existence subsequent to 1943, the year of Tesla's demise. The temporal limitation is strictly enforced to preserve chronological accuracy and to prevent the intrusion of contemporary interpretations (Škobo & Šović, 2025).

The utilization of chatbots in museums and educational settings, exemplified by those developed by institutions such as the Smithsonian or the London Science Museum, does not generally entail the emulation of particular historical figures. Instead, they adopt the role of curators or guides. The Tesla bot is a notable exception, as it supports multiple languages, is accessible outside of the institution's premises, and maintains a consistent personal style, identity, and historical fidelity.

A notable benefit of this chatbot also is that its prompt was meticulously designed by an expert with proficiency in history, linguistics, pedagogy, and artificial intelligence. This design ensures that the prompt is not a generic one. It is noteworthy for its exceptional engineering, which is exemplary within the context of its era. In terms of clarity, behavioral control, structure, role definition, and multilingual management, it would be classified as one of the top 10% in comparison to industry standards (Škobo & Šović, 2025). The prompt delineates the parameters within which Tesla's identity, capabilities, and responses are to be situated. The manner in which he should approach political inquiries and contemporary scientific concepts is thereby determined. The stylistic and register choices he is to employ are also determined, and these are based on the linguistic nuances of the inquiry. The hierarchy of sources he is to prioritize is also determined.

A series of enhancements are currently under development. Subsequent steps in this project entail training the bot to replicate Tesla's distinctive style of writing in English. This will be based on Tesla's letters, interviews, and autobiography. The viability of this approach is yet to be determined. A comparable approach has previously been implemented in research involving the Nušić chatbot, which was trained to write in the style of Branislav Nušić (also known as Serbian Mark Twain) and to emu-

late his humor. Four passages were generated by the chatbot and subsequently compared with four authentic excerpts from Nušić's lesser-known works. The evaluation process entailed the participation of 50 teachers and professors of Serbian as a foreign language, who were tasked with identifying which passages were authored by Nušić and which were generated by the bot. The accuracy of the responses was found to be satisfactory, with a mere 50% of the responses being correct, thereby suggesting that the stylistic simulation was highly convincing (Škobo & Šović, 2025). This experience will lay the foundation for training the Tesla chatbot to replicate Tesla's own writing style in English.

The creation of a voice version of the bot is pending the completion of meticulous research into the accentological and dialectal characteristics of Tesla's Serbian speech and its foreign language pronunciations. The incorporation of a Nikola Tesla hologram is being contemplated as a component of prospective enhancements.

Another enhancement that has been meticulously planned is the bot's capacity to adapt its responses to the user's level of expertise. The system will be capable of differentiating between individuals with varying degrees of expertise, ranging from novices to specialists. It will be able to adapt the intricacy of the language, the duration of the response, and the extent of the explanation based on these distinctions.

When all these characteristics are considered, the Tesla chatbot stands out as a historically consistent, linguistically sensitive, document-based, and pedagogically applicable tool. The entity in question has a clearly defined role, strict behavioral rules, a structured hierarchy of information access, and well-developed fallback scenarios. In the event that a question falls outside its domain, it provides a clear and precise response without improvisation. In essence, the Tesla chatbot does not merely replicate a historical figure; rather, it serves as a paradigm of how contemporary technologies can be utilized to safeguard cultural heritage and enhance educational endeavors.

In the ensuing phase, there is a plan to develop supplementary digital twin chatbots based on prominent historical figures. Each chatbot will undergo rigorous training to replicate the style, language, and content of a specific individual with precision. The process will rely exclusively on verified sources, including letters, published works, speeches, and archival materials, as successfully implemented in the Tesla and Nušić projects. These types of chatbots have the potential to be applied in educational institutions, such as schools and universities, as interactive educational tools. Additionally, they can be utilized in museums as part of digital exhibitions. Furthermore, these chatbots can be employed in libraries, cultural centers, and other similar institutions.

A substantial proportion of extant educational and cultural digital instruments offer content that is superficial, generalized, or historically inaccurate, frequently derived from unverified sources. The Tesla chatbot addresses this issue by facilitating interactive communication with a digitally authenticated twin, constructed exclusively on the basis of verified documents and Tesla's authentic linguistic style. This initiative fosters en-

gement in simulated, authentic dialogue, thereby enhancing the comprehension of scientific and cultural heritage among students, educators, and museum visitors.

RESEARCH METHODOLOGY

The aim of this study is to examine the impact of the Tesla Chatbot on museum visitors' experiences, with a focus on user satisfaction, interactivity, educational value, and audience engagement. The overarching objective of the research is to ascertain whether the implementation of the Tesla Chatbot will result in a substantial enhancement of visitor satisfaction, which may, in turn, exert an indirect influence on the volume of museum attendance.

The prevailing hypothesis is as follows: The utilization of the Tesla Chatbot has a substantial impact on enhancing visitor satisfaction, thereby contributing to an increase in museum attendance.

Specific hypotheses are as follows:

- H1: Visitors of the museum perceive the Tesla Chatbot as accurate, relevant, easy to use, and free of technical difficulties.
- H2: Visitors to the museum perceive the Tesla Chatbot to be an interactive tool that deepens their understanding of the inventor's work and encourages further interest in his legacy.
- H3: The implementation of the Tesla Chatbot has been demonstrated to enhance the museum experience, extend visitors' stay and foster their loyalty and recommendations.
- H4: Enhancing the functionality of the Tesla Chatbot through voice, multimedia, and visual options increases visitor interactivity and engagement.
- H5: Museum visitors have expressed a strong conviction that chatbots should become a standard component of interactive content.

The data collection process involved the implementation of a quantitative survey method, which examined a total of 306 adult museum visitors. The questionnaire was designed to assess various dimensions, including interactivity, educational impact, visitor satisfaction, technical functionality, and users' perception of the chatbot's significance for museum content.

For the purposes of this study, a structured questionnaire was employed to examine visitors' perceptions of the Tesla Chatbot at the Museum of Science and Technology in Belgrade, as well as their level of interaction with this digital tool originally created by the study's authors. The questionnaire was composed of two primary sections. The initial section inquired about the respondents' socio-demographic characteristics, while the subsequent section focused on the users' attitudes, experiences, and perceptions concerning the utilization of the chatbot.

The initial section of the questionnaire encompassed inquiries pertaining to the respondents' gender, age, and educational attainment. These inquiries facilitated the comprehension of the fundamental demographic parameters of the sample, a prerequisite for the interpretation of results

and the identification of potential patterns in chatbot perception among diverse visitor groups. The questions were of a closed-ended nature, with predefined response categories, thereby facilitating quantitative analysis.

The second part of the questionnaire contained 22 statements that respondents evaluated using a five-point Likert scale, where 1 represented “strongly disagree” and 5 represented “strongly agree.” The objective of this section was to assess various dimensions of chatbot utilization, including the perception of information accuracy and relevance (H1), the ease of use and the absence of technical difficulties (H1), interactivity and educational impact (H2), as well as the effect on visitor satisfaction, the extended time spent in the museum, and visitor loyalty (H3). Furthermore, the questionnaire investigated participants’ perspectives on the potential enhancement of the chatbot’s functionality through voice, multimedia, and visual options (H4), as well as their attitudes towards the potential standardization of chatbots in other museums (H5).

RESULTS

A total of 306 respondents participated in the study, completing the questionnaire after interacting with the Tesla Chatbot at the Museum of Science and Technology in Belgrade. A subsequent analysis of gender distribution revealed that 162 respondents (52.9%) identified as female, while 144 respondents (47.1%) identified as male. This distribution enables a balanced understanding of the perception of the chatbot from both gender perspectives and provides a representative basis for analyzing visitor attitudes and experiences.

With respect to age distribution, the largest group of visitors fell within the 20-35 age range, constituting 41.8% of the total sample size. The second-largest group was between the ages of 36 and 50, with 92 respondents (30.1%), while the third-largest group was between the ages of 12 and 19, with 38 participants (12.4%). The study’s sample included 31 respondents in the 51–65 age group and 17 respondents in the over 65 age group, constituting 10.1% and 5.6% of the total sample, respectively. This distribution of age groups indicates that the population is predominantly composed of younger and middle-aged adults, a fact that is significant for the analysis of interactive and digital engagement.

Regarding educational attainment, the majority of respondents possessed degrees from post-secondary institutions. Specifically, 162 respondents (52.9%) had completed a Bachelor’s degree, while 74 respondents (24.2%) held a Master’s or PhD degree. The remaining 70 respondents (22.9%) had completed secondary education, which includes primary and high school. This educational structure enables the assessment of visitors’ attitudes and experiences with the Tesla Chatbot in the context of varying educational levels, as individuals with higher levels of education may interpret the educational and interactive content differently.

To assess visitors’ familiarity with artificial intelligence, prior use of AI tools, and experiences with chatbots in cultural institutions, respondents rated their agreement with a series of statements on a five-point Lik-

ert scale (1 – Strongly disagree, 2 – Somewhat disagree, 3 – Neutral, 4 – Somewhat agree, 5 – Strongly agree). The results, presented in Table 1, indicate that the majority of participants were familiar with AI concepts, had used AI tools in daily life, and found the Tesla Chatbot to be accurate, relevant, and technically easy to use during their museum visit. Negative responses were minimal, suggesting a generally positive perception of the chatbot's functionality and user experience.

Table 1. *Respondents' Perception of AI and Tesla Chatbot (statements 1-6)*

Statement	1 – Strongly disagree	2 – Somewhat disagree	3 – Neutral	4 – Somewhat agree	5 – Strongly agree	Mean
1. I am familiar with the basic principles of artificial intelligence.	5 (1.6%)	12 (3.9%)	35 (11.4%)	128 (41.8%)	126 (41.2%)	4.2
2. I use artificial intelligence tools in my daily life.	4 (1.3%)	15 (4.9%)	40 (13.1%)	130 (42.5%)	117 (38.2%)	4.1
3. I have used chatbots in museums or other cultural institutions.	6 (2.0%)	18 (5.9%)	50 (16.3%)	135 (44.1%)	97 (31.7%)	3.9
4. The Tesla Chatbot provided accurate, relevant, and useful responses.	2 (0.7%)	5 (1.6%)	22 (7.2%)	128 (41.8%)	149 (48.7%)	4.4
5. The Tesla Chatbot was easy to use during my museum visit.	3 (1.0%)	6 (2.0%)	18 (5.9%)	120 (39.2%)	159 (52.0%)	4.4
6. I experienced no technical difficulties while using the Tesla Chatbot.	4 (1.3%)	8 (2.6%)	20 (6.5%)	125 (40.8%)	149 (48.7%)	4.3

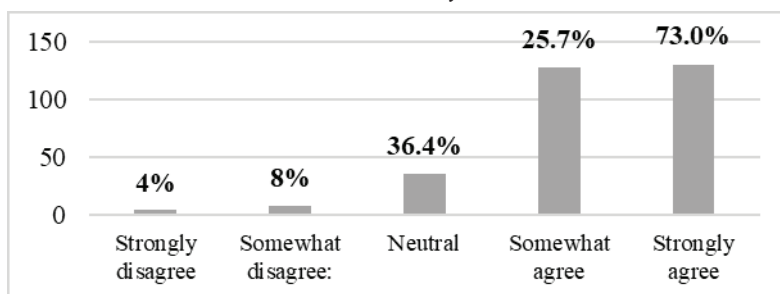
The mean scores from Table 1 indicate a very positive attitude among respondents toward the Tesla Chatbot and their interaction with artificial intelligence. Statement 1, concerning the respondents' familiarity with the fundamental principles of artificial intelligence, received an average score of 4.2, indicating a predominant level of agreement among respondents regarding the AI fundamentals. Very few respondents expressed disagreement or neutrality.

A similar trend is observed for the use of AI tools in daily life (Statement 2), with a mean score of 4.1, indicating that a significant portion of respondents are actively engaged with digital technologies and AI, which may facilitate their interaction with the chatbot in the museum. With respect to the utilization of chatbots in museums and other cultural institutions previously (Statement 3), the mean score is marginally lower at 3.9, indicating that museum chatbots remain a relatively novel concept for many visitors.

Scores pertaining to the Tesla Chatbot itself (Statements 4–6) are even higher, ranging from 4.3 to 4.4. This finding suggests that the respondents found the chatbot to be accurate, relevant, and user-friendly, with minimal technical challenges. It is noteworthy that the chatbot interface received high ratings for ease of use and the absence of technical issues, indicating that it is intuitively designed and accessible to a broad spectrum of visitors.

The subsequent chart illustrates the percentage distribution of respondents' responses to the seventh statement: *Using the Tesla Chatbot made my museum experience more interactive* (Graph 1).

Figure 1. Respondents' views on using the Tesla chatbot to enhance museum interactivity

The distribution of responses to the seventh statement demonstrates a strongly positive perception among visitors. The majority of respondents expressed a favorable response to the statement, with 41.8% selecting “Somewhat agree” and 42.5% selecting “Strongly agree.” These results indicate that the chatbot effectively enhanced the interactivity of the museum experience. A mere fraction of respondents expressed disagreement, with 1.3% strongly disagreeing and 2.6% somewhat disagreeing. Meanwhile, 11.8% maintained a neutral stance. The findings indicate that the Tesla Chatbot is perceived as a highly engaging tool that effectively transforms the conventional museum visit into a more interactive and immersive experience. The substantial proportion of favorable responses lends credence to the hypothesis that the chatbot enhances visitor engagement and enriches the overall museum experience.

Table 2. Descriptive statistics for responses to seventh statement

Measure	Value
Mean	4.27
Median	5
Mode	5
Standard Deviation (SD)	0.86

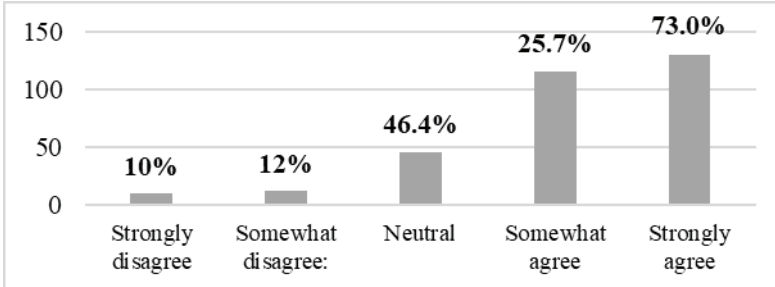
The statistical measures for the seventh statement clearly indicate a strong positive response from visitors. The mean score of 4.27 indicates that, on average, respondents agreed that the chatbot enhanced interactivity. The median and mode are both equal to 5 (Strongly agree), indicating

that a considerable proportion of visitors selected the highest rating, thereby underscoring pervasive enthusiasm. The relatively low standard deviation of 0.86 indicates that responses were predominantly concentrated at the higher end of the scale, suggesting a general consensus among participants that the Tesla Chatbot effectively enhanced the museum experience, making it more engaging and interactive.

In response to the statement, "Interacting with the Tesla Chatbot enhanced my understanding of Tesla's inventions," the majority of respondents reported a positive impact of the chatbot on their comprehension. The results of the survey indicate that 45% of the participants selected the option of "Strongly agree," while 40% selected "Somewhat agree." These results suggest that interaction with the chatbot effectively deepened the participants' understanding of the inventor's work. A smaller proportion of respondents, approximately 10%, maintained a neutral stance, indicating a moderate effect for this demographic. A negligible percentage of respondents expressed disagreement, with 3% selecting "Somewhat disagree" and 2% selecting "Strongly disagree." The findings underscore the efficacy of the Tesla Chatbot in augmenting the educational value of the museum experience for the majority of visitors.

Figure 2 presents the distribution of respondents' answers to the eighth statement.

Figure 2. Respondents' views on using the Tesla chatbot to enhance museum interactivity

Regarding the eighth statement, "I consider the Tesla Chatbot an innovative addition to the museum's exhibits", the majority of respondents perceived the chatbot positively. Out of 306 participants, 122 selected *Strongly agree* and 116 chose *Somewhat agree*, indicating that most visitors view the chatbot as a valuable and innovative enhancement to the museum experience. A smaller group of 46 respondents remained neutral, suggesting that they neither agreed nor disagreed with the statement. Only a minimal number of participants expressed disagreement, with 12 selecting *Somewhat disagree* and 10 selecting *Strongly disagree*. Overall, these results highlight that the Tesla Chatbot is widely regarded as an innovative and engaging addition to the museum's exhibits.

Table 3. Descriptive statistics for responses to eighth statement

Measure	Value
Mean	4.15
Median	4
Mode	5
Standard Deviation (SD)	0.91

The descriptive statistics for the statement “I consider the Tesla Chatbot an innovative addition to the museum’s exhibits” indicate a generally positive perception among respondents. The mean score of 4.15 indicates that, on average, visitors concurred that the chatbot signifies an innovative enhancement to the museum experience. The median of 4 (Somewhat agree) indicates that at least half of the respondents evaluated the statement positively, while the mode of 5 (Strongly agree) underscores that this was the most frequently selected option. The standard deviation of 0.91 indicates that responses were predominantly concentrated around the higher end of the scale, with only a small proportion of participants expressing disagreement. The findings of this study corroborate the prevailing perspective that the Tesla Chatbot is regarded as a valuable and innovative addition to the museum’s exhibits.

Table 4. Visitor engagement and experience with the Tesla chatbot (statements 10-12)

Statement	1 – Strongly disagree	2 – Somewhat disagree	3 – Neutral	4 – Somewhat agree	5 – Strongly agree	Mean
10. Using the Tesla Chatbot encouraged me to further explore Tesla’s work.	3 (1.0%)	8 (2.6%)	25 (8.2%)	135 (44.1%)	135 (44.1%)	4.3
11. The Tesla Chatbot made my museum visit more enjoyable and engaging.	2 (0.7%)	5 (1.6%)	20 (6.5%)	120 (39.2%)	159 (52.0%)	4.4
12. Thanks to the Tesla Chatbot, I spent more time in the museum than planned.	4 (1.3%)	10 (3.3%)	38 (12.4%)	145 (47.4%)	109 (35.6%)	4.1

An analysis of the mean scores presented in Table 4 reveals a predominant positive perception of the Tesla Chatbot among museum visitors. Statement 11, which states, “The Tesla Chatbot made my museum visit more enjoyable and engaging,” received the highest mean score of 4.4, suggesting that the majority of visitors found the chatbot to significantly enhance their overall museum experience. Statement 10, “Using the Tesla Chatbot encouraged me to further explore Tesla’s work,” also achieved a high mean of 4.3, indicating that the chatbot effectively stimulates curiosity and motivates visitors to deepen their understanding of Tesla’s inventions and legacy.

Statement 12, which states, “Thanks to the Tesla Chatbot, I spent more time in the museum than planned,” received a slightly lower mean score of 4.1. While the results remain predominantly positive, they do indicate that, while the chatbot contributed to increased engagement for a significant number of visitors, the effect on time spent may vary depending on individual interests or prior familiarity with the exhibits. The mean scores above 4 indicate a consistent trend toward favorable evaluations, thereby confirming that the Tesla Chatbot has a meaningful impact on visitor engagement, enjoyment, and exploratory behavior within the museum.

Table 5. *Respondents' perception of the Tesla chatbot's influence on museum recommendation and return intention*

Statement	1 – Strongly disagree	2 – Somewhat disagree	3 – Neutral	4 – Somewhat agree	5 – Strongly agree	Mean
13. I would recommend visiting the museum because of the Tesla Chatbot.	3 (1.0%)	5 (1.6%)	28 (9.2%)	120 (39.2%)	150 (49.0%)	4.35
14. I believe the Tesla Chatbot is a significant attraction for museum visitors.	4 (1.3%)	6 (2.0%)	35 (11.4%)	125 (40.8%)	136 (44.4%)	4.28
15. My experience with the Tesla Chatbot inspired me to return to the museum.	4 (1.3%)	6 (2.0%)	30 (9.8%)	118 (38.6%)	148 (48.4%)	4.33
16. I believe the Tesla Chatbot will attract more visitors to the museum.	5 (1.6%)	10 (3.3%)	40 (13.1%)	130 (42.5%)	121 (39.5%)	4.18

The mean scores in Table 5 indicate that respondents generally hold very positive views regarding the Tesla Chatbot's influence on their museum experience, particularly in terms of recommendation and return intention. Statement 13, which asserts that a visit to the museum is recommended due to the presence of the Tesla Chatbot, received a mean score of 4.35, indicating a pronounced propensity among visitors to recommend the museum based on their experience with the chatbot. Statement 15 (My experience with the Tesla Chatbot inspired me to return to the museum) received a mean score of 4.33, indicating that the chatbot not only enhances the visitor's experience during a visit but also motivates them to plan future visits.

It is evident that other statements in the table have also received elevated mean scores. Statement 14, which posits that the Tesla Chatbot is a significant attraction for museum visitors, has a mean score of 4.28. This finding suggests that respondents perceive the chatbot as an important feature of the museum's offerings. Statement 16, which posits that the Tesla Chatbot will attract more visitors to the museum, received a slightly lower score of 4.18. However, it still reflects a generally positive perception of the chatbot's role in drawing public interest. The high mean values demon-

strate the Tesla Chatbot's effectiveness in increasing visitor engagement, satisfaction, and loyalty, thereby supporting the hypothesis that interactive AI tools can significantly enhance the museum experience.

Table 6. *Respondents' Perception of Enhanced Tesla Chatbot Functionality*

Statement	1 – Strongly disagree	2 – Somewhat disagree	3 – Neutral	4 – Somewhat agree	5 – Strongly agree	Mean
17. A voice feature for the Tesla Chatbot would improve communication.	5 (1.6%)	8 (2.6%)	35 (11.4%)	130 (42.5%)	128 (41.8%)	4.2
18. Multimedia content in the chatbot's responses (videos, animations, graphics) would aid understanding of Tesla's inventions.	4 (1.3%)	7 (2.3%)	30 (9.8%)	125 (40.8%)	140 (45.8%)	4.3
19. The Tesla Chatbot would be more engaging as an avatar, hologram, or robot.	6 (2.0%)	10 (3.3%)	40 (13.1%)	128 (41.8%)	122 (39.9%)	4.1

The mean scores in Table 6 indicate that respondents generally perceive the addition of enhanced functionality to the Tesla Chatbot positively. Statement 17, which posits that the incorporation of a voice feature in the Tesla Chatbot would enhance communication, received a mean score of 4.2, indicating that respondents perceive the inclusion of a voice option as a potential means of rendering interactions more intuitive and accessible.

Statement 18, which asserts that the incorporation of multimedia elements, such as videos, animations, and graphics, into chatbot responses would facilitate comprehension of Tesla's inventions, received the highest mean score of 4.3, signifying substantial support for the integration of multimedia components to enhance understanding and engagement. This outcome is indicative of visitors' appreciation for interactive and visually enriched educational content.

Statement 19 (The Tesla Chatbot would be more engaging as an avatar, hologram, or robot) has a mean of 4.1, indicating that respondents generally favor enhancing the chatbot's visual dynamism and immersiveness, though to a lesser extent compared to multimedia enhancements.

The findings point to the potential benefits of augmenting the Tesla Chatbot's functionality with voice, multimedia, and visual components, suggesting that such enhancements could lead to a notable increase in visitor engagement and interactivity. This observation lends support to the hypothesis that the incorporation of advanced interactive features can serve to further enrich the museum experience.

Table 7. Respondents' attitudes toward chatbots as a standard Feature in museums

Statement	1 – Strongly disagree	2 – Somewhat disagree	3 – Neutral	4 – Somewhat agree	5 – Strongly agree	Mean
20. I would like chatbots to become a standard part of interactive content in other museums.	3 (1.0%)	6 (2.0%)	28 (9.2%)	125 (40.8%)	144 (47.1%)	4.32
21. Chatbots can significantly enhance museum experience.	2 (0.7%)	5 (1.6%)	30 (9.8%)	128 (41.8%)	141 (46.1%)	4.33
22. Chatbots can contribute to a modern approach to education in museums.	3 (1.0%)	7 (2.3%)	35 (11.4%)	130 (42.5%)	131 (42.8%)	4.27

The mean scores in Table 7 demonstrate that respondents overwhelmingly support the incorporation of chatbots as a standard feature in museums and recognize their potential to enhance the visitor experience and educational value.

Statement 20, which posits the adoption of chatbots as a standard component of interactive content in other museums, received a mean score of 4.32, indicating a strong preference among visitors for the broader implementation of such technology within cultural institutions. Statement 21 received a slightly higher mean of 4.33, reflecting the perception that interactive AI tools can meaningfully improve engagement, interactivity, and overall satisfaction during museum visits.

Statement 22 (Chatbots can contribute to a modern approach to education in museums) received a mean score of 4.27, indicating that respondents recognize the pedagogical potential of chatbots. This suggests that respondents support innovative educational strategies and modern learning approaches within museum contexts. The findings of this study demonstrate that visitors not only value the Tesla Chatbot as a distinctive interactive instrument but also perceive chatbots as a beneficial augmentation to contemporary museum practices, particularly in terms of enhancing the visitor experience and supporting educational objectives.

DISCUSSION

The findings of the study provide considerable evidence in support of the prevailing hypothesis that the implementation of the Tesla Chatbot has a substantial impact on enhancing visitor satisfaction, thereby potentially contributing to an increase in museum attendance. Across all measured dimensions: namely, accuracy, usability, interactivity, engagement, and educational value, the chatbot received overwhelmingly positive feedback from museum visitors, indicating its effectiveness as an interactive digital tool.

In consideration of the H1 hypothesis, which posits that visitors perceive the Tesla Chatbot as accurate, relevant, easy to use, and free of technical difficulties, the data provides substantial support for this hypothesis. The mean scores for statements assessing accuracy and relevance (Statement 4: Mean = 4.4), ease of use (Statement 5: Mean = 4.4), and absence of technical difficulties (Statement 6: Mean = 4.3) demonstrate that the majority of visitors found the chatbot reliable and user-friendly. The number of negative responses was negligible, thereby corroborating the prevailing satisfaction with the tool's functionality. This finding indicates that the Tesla Chatbot demonstrates the capacity to meet fundamental usability and reliability criteria, which are imperative for ensuring positive visitor experiences within the context of a museum.

For H2 hypothesis, which examines the chatbot's capacity to act as an interactive educational tool, the results from Statement 7 (Using the Tesla Chatbot made my museum experience more interactive, Mean = 4.2) and Statement 8 (Interacting with the Tesla Chatbot enhanced my understanding of Tesla's inventions, Mean = 4.3) indicate that the chatbot effectively increases visitor engagement and understanding. Visitors reported that the interactive features enabled them to explore Tesla's legacy in greater depth, thereby confirming that AI-based tools can facilitate learning and stimulate interest in scientific heritage.

The H3 hypothesis focuses on the chatbot's influence on the overall museum experience, including extended stay and visitor loyalty. The high mean scores for recommendation (Statement 13: Mean = 4.35), inspiration to return (Statement 15: Mean = 4.33), and perception as a significant attraction (Statement 14: Mean = 4.28) indicate that the chatbot positively affects visitor satisfaction and fosters loyalty. Furthermore, respondents posit that the chatbot may attract additional visitors (Statement 16: Mean = 4.18), thereby suggesting a more extensive impact on museum attendance and audience engagement. These findings are consistent with the conclusions of previous studies indicating that interactive digital tools can enhance visitor experience and encourage repeat visits.

With respect to H4 hypothesis, which examines enhanced functionality through voice, multimedia, and visual options, the data indicates strong visitor support for such features. The mean scores for the potential addition of voice functionality (Statement 17: Mean = 4.2), multimedia content (Statement 18: Mean = 4.3), and avatar/hologram representation (Statement 19: Mean = 4.1) indicate that visitors believe these enhancements would further increase interactivity and engagement. These findings suggest that enhancing the capabilities of the chatbot can enrich the learning experience, appeal to diverse audiences, and render museum visits more immersive and memorable.

Finally, H5 hypothesis addresses the perception of chatbots as a standard component of interactive content in museums. The mean scores for statements regarding standardization and educational value (Statements 20–22: Means = 4.27–4.33) indicate that respondents overwhelmingly support the integration of chatbots as a regular feature of museum experiences. Visitors recognize the potential for chatbots to modernize educational ap-

proaches and provide innovative methods for engagement, reinforcing the view that AI-based tools can complement traditional exhibits.

It is imperative to acknowledge the limitations of the study. Initially, the study was conducted within a single museum, which limits the generalizability of the findings to other institutions and contexts. The data were collected through a questionnaire, which is based on visitors' personal impressions. This method leaves room for subjectivity and does not allow for insights into the long-term effects of such a digital experience. It is imperative to acknowledge that this study is pioneering within the regional context, as it lacks a comparative framework with similar research. This limitation restricts the extent of conclusions that can be drawn and the broader interpretation of the results.

CONCLUSION

The findings of this study indicate that the Tesla Chatbot is not only a technically reliable and user-friendly tool but also an effective instrument for enhancing interactivity, educational value, and visitor satisfaction. The data gathered substantiates all five specific hypotheses, thereby suggesting that AI-powered chatbots signify a substantial advancement in the realm of digital museology. This advancement holds the potential to exert a favorable influence on museum attendance and visitor loyalty. These findings emphasize the necessity for cultural institutions to adopt interactive AI solutions, thereby aligning with the evolving expectations of contemporary audiences.

Furthermore, the study underlines the potential of AI chatbots to facilitate the transition from conventional museum exhibits to contemporary digital experiences. The Tesla Chatbot has been designed to provide visitors with personalized, interactive, and contextually relevant information. The primary benefits of this approach include the enhancement of engagement and the facilitation of a deeper understanding of complex scientific concepts. This approach not only enhances the learning experience but also makes museum visits more memorable and meaningful, particularly for younger and tech-savvy audiences who expect dynamic and interactive content.

The affirmative reactions to prospective enhancements, including voice interaction, multimedia integration, and visual representation through avatars or holograms, suggest that further development of chatbot functionality could augment its educational and experiential impact. These features have the potential to cater to diverse learning styles, increase accessibility, and foster a more immersive and inclusive museum environment.

The considerable support for the standardization of chatbots as a component of interactive museum content suggests the potential for such tools to become an integral element of contemporary museology. Cultural institutions that adopt AI-driven solutions do so in order to respond to evolving visitors' expectations. Furthermore, this adoption of new technologies by academic institutions positions them as innovative and forward-thinking

entities, capable of attracting a broader audience and promoting sustained engagement. In light of these findings, the incorporation of conversational chatbots, such as the Tesla Chatbot, emerges as a promising avenue for enhancing visitor satisfaction and the overall effectiveness of museum education and outreach programs.

REFERENCES

- Alabau, A., Fabra Cuenca, L., Martí Testón, A. & Muñoz, A. “Enriching User-visitor Experiences in Digital Museology: Combining Social and Virtual Interaction within a Metaverse Environment”. *Applied Sciences* 14, 9 (2024): 3769. <https://doi.org/10.3390/app14093769>
- Boiano, S., Borda, A., Gaia, G. & Rossi, S. “Chatbots and New Audience Opportunities for Museums and Heritage Organisations”. In *Electronic Visualisation and the Arts* (EVA 2018). <https://doi.org/10.14236/ewic/EVA2018.33>
- Gaia, G., Boiano, S. & Borda, A. “Engaging Museum Visitors with AI: The Case of Chatbots”. In *Museums and Digital Culture*, 215–228. Springer Series on Cultural Computing, 2019. https://doi.org/10.1007/978-3-319-97457-6_15
- Guboglo, A. “Digital Museology under Test: Challenges and Opportunities for Russian Museums”. *Museum and Society* 18, 3 (2020): 311–313. <https://doi.org/10.29311/mas.v18i3.3552>
- Nafis, F., Yahyaouy, A. & Aghoutane, B. (2021). “Chatbots for Cultural Heritage: A Real added Value”. In *Proceedings of the 2nd International Conference on Big Data, Modelling and Machine Learning (BML 2021)*, 502–506. <https://doi.org/10.5220/0010737700003101>
- Qi, J., Yap, H., Kamble, Z. & Kuah, A. T. H. “The Impact of Digitalisation and Digitisation in Museums on Memory-making”. *Current Issues in Tourism* 27, 2 (2024). <https://doi.org/10.1080/13683500.2024.2317912>
- Xia, Q., Wang, Q. & Xue, J. “The Process of Museum Digitization Technology”. *SHS Web of Conferences* 190, 12 (2024): 03015. <https://doi.org/10.1051/shsconf/202419003015>
- Škobo, M., & Šović, M. “The Digital Doppelgängers of Nikola Tesla and Branislav Nušić: A New Approach to Interactive Learning and Cultural Heritage”. In *12th International Scientific Conference Sinteza 2025*, 411–417. Belgrade: Singidunum University, 2025. <https://doi.org/10.15308/Sinteza-2025-411-417>

TRANSFORMISANJE MUZEJSKIH ISKUSTAVA POMOĆU ČETBOTOVA ISTORIJSKIH LIČNOSTI: STUDIJA SLUČAJA ČETBOTA NIKOLE TESLE

Rezime

Integracija veštačke inteligencije u kulturne institucije menja način na koji posetioci doživljavaju i interaguju sa kulturnim nasleđem. U radu se predstavlja studija slučaja chatbota Nikole Tesle, prvog chatbota zasnovanog na istorijskoj ličnosti u muzejskoj praksi, koji je predstavljen u Muzeju nauke i tehnike u Beogradu. Za razliku od generičkih konverzionih agenata, ovaj chatbot je baziran na biografiji Nikole Tesle i osmišljen je tako da odražava jezičke stilove njegovog vremena, pružajući posetiocima autentičnu i edukativnu interakciju sa naučnikom. Studija istražuje pedagošku i iskustvenu vrednost ovakvih chatbota, naglašavajući njihovu sposobnost da unaprede učenje, podstaknu angažovanje i pojednostave složene naučne ideje za različite publike. Kvantitativna analiza obuhvatila je 306 odraslih posetilaca Muzeja Nikole Tesle u Beogradu, sa fokusom na interaktivnost, edukativni uticaj i zadovoljstvo posetilaca. Rezultati pokazuju da chatbot obogaćuje iskustvo posetilaca, pozicionirajući se kao inovativan alat digitalne muzeologije koji povezuje očuvanje kulturnog nasleđa sa interaktivnim obrazovanjem.

Ključne reči: digitalna muzeologija, veštačka inteligencija, kulturno nasleđe, interaktivno obrazovanje, kulturna informatika.

KULTURNE VEZE SRBA I HRVATA: SPAJANJA U MESTO DEMARKACIJA

Rezime

Rad analizira dugoročne procese pomirenja između Srba i Hrvata kroz socijalno-psihološke teorije i kulturne veze, ističući važnost prevazilaženja antagonizama kroz promenu društvenih narativa i percepcija, pre svega ističući da zajedničko kulturno nasleđe, i važne ličnosti koje su bar na neki način povezane sa obe etničke grupe treba da budu osnov za spajanje, a ne za demarkacije. Oslanjajući se na teoriju socijalnog identiteta, model zajedničkog identiteta i teoriju međugrupne diferencijacije i optimalne osobenosti, rad pokazuje kako integracija složenih identiteta može doprineti smanjenju međunacionalnih tenzija.

Poseban akcenat stavljen je na značaj mlađih generacija, koje su manje opterećene prošlim sukobima i imaju potencijal za razvijanje otvorenijeg i fleksibilnijeg odnosa prema međugrupnim razlikama. Promovisanje kulturne i društvene harmonije, a ne isključivo takmičarskog pristupa, ključno je za prevazilaženje logike nultog zbira u međunacionalnim odnosima.

Rad prepoznaje Srbe u Hrvatskoj kao grupu s posebnim potencijalom za izgradnju stabilnijih odnosa, s obzirom na njihovu specifičnu društvenu poziciju i neposredni interes za unapređenje međunacionalnih odnosa. Preporučuje se da se proces pomirenja ne oslanja isključivo na političke elite, već da uključi šire društvene slojeve i konkretne zajedničke inicijative, kako bi se spontano i autentično izgradilo međusobno poverenje i stabilnija budućnost.

Ključne reči: pomirenje, socijalni identitet, zajedničko kulturno nasleđe, međugrupni odnosi, društvene inicijative.

UVOD

Među susednim narodima, u svetu koji se neprestano menja (Giddens, 1999), postoje brojni odnosi neizbežno isprepleteni istorijom, kulturom i svakodnevnom životom. Srbi i Hrvati, većinski, i istorijski najduže deljeni državnim granicama, ali spojeni veoma bliskim jezikom, mentalitetom i kulturnim obrascima, predstavljaju primer nâroda čija je bliskost često zasenjena prošlim sukobima i političkim tenzijama. Ali njihova suštinska povezanost, duboko ukorenjena u bliskosti u poreklu i svakodnevnom interakcijama, ukazuje na mogućnost drugačijih pristupa - onih u kojima se ne ističu razlike, već sličnosti.

¹ npetrovi@f.bg.ac.rs

Rat tokom 1990-ih (naravno i onaj iz 1940-ih) ostavio je duboke tragove u kolektivnim sećanjima Srba i Hrvata. Premda su postignuti mirovni sporazumi, izvršeno razoružavanje, omogućeno slobodno kretanje i obavljena rekonstrukcija infrastrukture, trajne posledice konflikta ostale su prisutne u kolektivnoj svesti oba naroda. Kako ističu Bar-Tal (2013), Nadler, Malloy i Fisher (2008), Kelman (2004) i Kriesberg (2015) i drugi, pomirenje neposredno nakon rata obuhvata formalne sporazume, razoružavanje, amnestiju, slobodno kretanje, privrednu saradnju i rad sa žrtvama trauma. Ovi ciljevi iako nisu uvek i u potpunosti ostvareni, ipak više nisu glavna kočnica, ali je dugoročno pomirenje daleko složeniji proces, različit od neposrednog posleratnog pomirenja, koji prevazilazi formalne sporazume i zahteva promenu društvenih narativa i percepcija. Iako oružani sukobi više nisu deo svakodnevice, u javnoj sferi se povremeno ispoljavaju negativni elementi, poput politički motivisanih protesta protiv ćirilčnih natpisa u Vukovaru, kao i ritualizovanih komemoracija i proslava godišnjica ratnih događaja, koje neretko postaju poprišta etnonacionalističkih manifestacija. Ove pojave, iako uglavnom prolazne, ukazuju na preostale barijere u procesu izgradnje trajnih međunacionalnih odnosa zasnovanih na poverenju i uzajamnom uvažavanju.

Značajno je istaći da oštre reči, poruke mržnje i izgredi prilikom pomenutih manifestacija neretko deluju kao neka vrsta kompulsivnog rituala, gde učesnici, iako svesni preterivanja, ipak učestvuju u njima iz društvenog pritiska ili navike. Slično kao što neko može preterati s alkoholom na proslavama, znajući i sam(a) da opijanje može biti štetno, ali ga ipak povremeno praktikuje u specifičnim okolnostima, tako i ovi konfliktni ispadi često ostaju ograničeni na određene datume, dok se u svakodnevnom životu većina, čak i tih istih ljudi, ponaša uobičajeno i bez iskazivanja preteranih etničkih tenzija.

Odraz političkih i istorijskih tenzija, među Srbima i Hrvatima postoji i u specifičnoj dinamici rivaliteta koja se proteže kroz sport, ekonomiju, privredu i kulturu. Neretko se dešava da se ne navija samo za svoje, već i protiv suseda. Ne zato što je njihov neuspeh od stvarnog značaja, već, jer se unapred zamišlja neka buduća debata, neka kafanska ili medijska polemika u kojoj će svaki trijumf druge strane značiti argument manje za *naše*. Kao da pobjeda drugog naroda automatski postavlja osnovu za poraz u nekom neizrečenom, ali neizbežnom obračunu mišljenja i nadmetanju prestiža.

Ovo nije puka sklonost ka rivalstvu, već duboko ukorenjena anticipatorska rasprava, unapred vođena bitka za simboličku dominaciju, gde se svaki gol, priznanje ili privredni uspeh drugog tumači kao budući kamen spoticanja. U takvoj percepciji, priznati dostignuće drugog znači razoružati sopstvenu stranu pred debatom koja možda nikada neće ni biti vođena. Takmičenje se, dakle, ne dešava samo na terenu, u ekonomskim statistikama ili umetničkim priznanjima, već u unapred projektovanoj borbi za narativnu nadmoć.

Međutim, ovakav model razmišljanja, baziran na logici nultog zbira, nije samo ograničavajući već i iscrpljujući. U njemu nema prostora za uvažavanje, inspiraciju niti za istinsku radost zbog napretka, već samo večita

budnost pred hipotetičkim poniženjem. Prava promena bi mogla nastupiti tek kada se ova mentalna igra odbaci i kada se shvati da uspeh drugih ne umanjuje sopstvenu vrednost, već može poslužiti kao podsticaj, kao prilika za saradnju ili prosto kao potvrda da je napredak moguć. Kada se konačno oslobodimo straha od zamišljenog nadmetanja, otvoriće se prostor za nešto daleko važnije, za iskreno prepoznavanje kvaliteta, čak i kada dolazi s druge strane.

U formalnom smislu, državne institucije Srbije i Hrvatske ispunjavaju svoje obaveze: olakšavaju protok ljudi i robe, obezbeđuju kontinuitet sportskih takmičenja u zajedničkim ligama, regulišu trgovinske odnose i usaglašavaju pravne okvire. Međutim, proces pomirenja ne može biti isključivo pravno-administrativni poduhvat, jer se on u velikoj meri odvija na nivou društvenih narativa i kolektivnih sećanja. Država ne može zakonom direktno oblikovati socijalne reprezentacije i međunacionalne percepcije, ali kroz zvanične politike, od državnih proslava do obrazovnih programa, može usmeravati ton javnog diskursa i podsticati ili obeshrabrivati određene obrasce mišljenja. U tom smislu, Hrvatska, kao članica EU, dodatno balansira između unutrašnjih političkih dinamika i percepcije svoje uloge u regionu. Često se nastoji reafirmisati jasan otklon od Srbije, donekle i zbog straha od *povratka unazad*, pri čemu se podrška evropskom putu Srnije nekad vezuje za određene ustupke bar na nivou traženja da se odustane od nekih narativa. No, prava promena u odnosima ne može se zasnivati na kalkulacijama i političkim transakcijama, već na postepenom prevazilaženju antagonizama i jačanju međusobnog poverenja. Cilj u današnje vreme svakako nije političko ujedinjenje, već emocionalno i kulturno približavanje, stvaranje prostora u kojem jedan narod ne doživljava onaj drugi kao neprijatelja ili stranca, već kao bliskog suseda s kojim u većoj ili manjoj meri deli istoriju, jezik, humor, način života i vrednosti.

Jezik ili jezici koji se razumeju bez prevoda, ostaju spona koja omogućava lakoću komunikacije i prenošenje kulturnog bogatstva. Mentalitet Srba i Hrvata u mnogo čemu je sličan: u gostoprimstvu, duhovitosti, načinu na koji se ophode prema životnim izazovima i slavljenju svakodnevnih trenutaka. Kulturne navike, koje se naravno diferenciraju prema obrazovnim, generacijskim i društvenim slojevima, ipak su u svojoj suštini prepoznatljivo bliske. Pesma *Dej mi Bože joči sokolove*, koja je izvedena 2025. godine, na svečanosti prilikom inauguracije hrvatskog predsednika, predstavljena je (ispravno) kao iskonski deo međimurske kulturne baštine, ali njen simbolički sloj otkriva dublje međukulturne veze. Motiv sokolovih očiju, kao simbola pronicljivosti i moći, prisutan je u brojnim srpskim i drugim slovenskim narodnim pesmama (*Daj mi, Bože, oči sokolove, i bijela krila labudova...*), a njegova upotreba u različitim regijama svedoči o zajedničkim elementima (da ne kažemo mitskim arhetipovima) i poetskoj matrici koja prevazilazi savremene nacionalne kategorije. Ovakvi slučajevi pokazuju isprepletenost folklornih tradicija, gde se isti stihovi ili simboli pojavljuju u pesmama oba naroda, čak u etnički homogenim obastima. One svedoče o zajedničkom kulturnom nasleđu slovenskih naroda, koje je oblikovano mitološkim, epskim i poetskim tradicijama starijim od diferenciranih nacionalnih identiteta kakve poznajemo danas.

U savremenom svetu u kojem dominira informaciono preopterećenje, gde su digitalni sadržaji zamenili dublje refleksije o društvenim i istorijskim temama, odnosi Srba i Hrvata često ne iskaču u prvi plan. Ipak, upravo zbog te bliskosti, važno je negovati pozitivnije percepcije, jer nijedan narod ne može dugoročno prosperirati u okruženju nepoverenja i predrasuda prema svom najbližem susedu.

Bliskost dva naroda ogleda se i kroz ličnosti koje pripadaju zajedničkom kulturnom nasleđu: od književnika i umetnika, do naučnika i javnih intelektualaca. Ivan Meštrović, Ivo Andrić, Josif Pančić, Arsen Dedić i mnoga druga imena podsećaju na to da umetnost, nauka i misao ne poznaju granice, već se obogaćuju i prožimaju.

Poboljšanje međusobnih odnosa ne može se zasnivati na političkim deklaracijama, već na promeni osećanja i stavova koji oblikuju svakodnevni život. Potrebno je osloboditi se balasta prošlosti koji generiše distancu i umesto toga prepoznati bliskost u svemu onome što je zajedničko ili blisko u jeziku, običajima, vrednostima i sećanjima. Jer, dva naroda koji imaju toliko toga bliskog zaslužuju da se doživljavaju ne nužno kao braća, ali ni samo kao susedi, već i kao prijatelji na istom kulturnom prostoru.

ЗАЈЕДНИЧКО НАСЛЕЂЕ КАО МОСТОВИ УМЕСТО ГРАНИЦА

Kulturni prostor Balkana, posebno područja u kojima je bilo ili i dalje ima i Srba i Hrvata, poput Dalmacije, Like ili pak Hercegovine, karakteriše snažna međusobna isprepletenost običaja, kulturnih praksi i identiteta. Ovu isprepletenost jasno ilustruju brojni primeri iz zajedničke prošlosti. Istaknute ličnosti poput Nikole Tesle, Ive Andrića, Josifa Pančića, braće Arsena i Milutina Dedića, Josipa Štolcer Slavenskog, Valtazara Bogišića, braće Iva i Luja Vojinovića, Vladana Desnice, Petra Preradovića, Cvijete Zuzorić, Svetozara Borojevića, Biserke Cvejić, Zvonka Bogdana, Mirka Kovača ili Sime Matavulja svojim su poreklom, životom, radom i delima povezali obe zajednice. Tesla, naučnik srpskog porekla rođen u Lici, predstavlja univerzalni naučni autoritet koja prevazilazi nacionalne granice. Andrićevo književno stvaralaštvo odražava duboke veze različitih naroda Balkana. Josif/Josip Pančić, rođen u Hrvatskoj, svojim radom dospao je do prvog predsednika Srpske kraljevske akademije. Čakovčanin Josip Štolcer je kao Slavenski dao ogroman doprinos razvoju muzičke kulture u Srbiji, a Kragujevčanin Dragiša Nedović napisao pesmu o maloj Mare. Isti kompozitor, J. Runjanin je komponovao hrvatsku himnu *Lijepa naša domovino* i pesmu *Rado ide Srbin u vojnike*. Ivo Vojinović je pišući kako *Dubrovačku trilogiju* tako i *Smrt majke Jugovića*, kroz svoja dela tematizovao su zajedničku balkansku prošlost i složenost međunacionalnih odnosa.

Umetnički artefakti i prakse dodatno potvrđuju ovu isprepletenost, iako se često posmatraju kao prostori simboličke moći, umesto kao zajedničko kulturno nasleđe. Ivan Meštrović, hrvatski vajar rođen u Dalmaciji, inspirisan i Gundulićem i Marulićem, kao i Kraljevićem Markom i Kosovskim bojem, ostvario je značajne umetničke veze sa Srbijom, smatran dvorskim vajarom dinastije Karađorđević, a najgrandioznija vajarska dela u

Srbiji su njegova: *Spomenik neznanom junaku* na Avali i *Pobednik*, simbol Beograda na Kalemegdanu. Skulptura *Majka/Povijest Hrvata* krasi čitav vek dvorski kompleks u Beogradu, a od skora i sve pasoše Republike Hrvatske pokazujući složene veze kulturnih identiteta na Balkanu. Meštrovijeve dela su pokazala mogućnost harmonične koegzistencije Srba i Hrvata kroz umetnost i istoriju. Veliku simboličku snagu ima i slika Marka Murata *Ulazak cara Dušana u Dubrovnik*, koja govori o istorijskom dijalogu, prikazuje istorijski trenutak koji podseća na zajedničku prošlost i preplitanje kulturnih uticaja. Čak i konfliktni elementi kulture su neretko samo odrazi u ogledalu, te i kad su se borili jedni protiv drugih, sa obe strane se čula ista pesma "Boj se bije, bije, zastava se vije, za slobodu...", samo u zadnjoj reči identifikujući svoju naciju. U filmu *Braća po materi* nebrojeni gledaoci su mogli da čuju dve verzije odgovora "šta se ono na Dinari sjaji", a potpuno istu melodiju imaju pesme *Nad Kraljevom živa vatra seva*, *Anice kninska kraljice*, pa čak i partizanska *Nas dva brata oba ratujemo*.

Pored umetničkih dela, zajednički običaji poput gluhog/nijemog kola, ojkanja, boćanja (balota), sviranja gusala, tradicionalnih narodnih običaja i nošnji, arhitekture sela i mnoštva drugih zajedničkih elemenata svakodnevnog života, predstavljaju bogatstvo zajedničkog kulturnog nasleđa, koje se ne može jednostavno preuzimati ili deliti na dva dela, niti pronalaziti minimalne razlike poput oblika šare na istoj kapi, već čini jedinstvenu kulturnu baštinu sa različitim stepenima identifikacije svake strane. Običaji vezani za krsnu slavu u mnogim krajevima Like, Dalmatinske Zagore i Korduna imaju mnogo sličnosti sa hrvatskim običajima vezanim za blagdanе svetaca zaštitnika. Sve ovo može biti moćan alat za relaksaciju odnosa iz više razloga. Ovo nisu politički osetljive teme - većina stanovništva oseća da je to njihova kultura, bez obzira na naciju. Ovim se ističe zajednička autentičnost jer umesto da se insistira na nacionalnim razlikama, fokus je na kulturnoj baštini koju svi prihvataju. Konačno, smanjuje osećaj ugroženosti i pokazuje da nije potrebno veštačko spajanje, jer povezanost već postoji u realnom životu.

Važno je ukazati i na ulogu savremenih umetnosti, posebno filma, budući da fenomen glume jasno ilustruje kako akteri koji tumače likove druge nacionalnosti, ponekad i iz epoha starijih od jednog veka, to čine krajnje spontano i uverljivo, bez ikakve artificijelnosti, ostavljajući utisak autentičnih predstavnika tog kulturnog miljea. To potvrđuju glumačka ostvarenja Nataše Janjić (mlada srpkinja modernih shvatanja iz perioda Prvog svetskog rata ili moderna Beograđanka koja zavodi psihoterapeuta) i Gorana Bogdana (u čitavom nizu glavnih uloga), koji s lakoćom inkorporiraju srpski jezički izraz, govor i kulturne manire u svoje umetničke interpretacije, pokazuju visok stepen fleksibilnosti identiteta i sposobnosti za spontanu kulturnu integraciju. Njihova uverljiva igra nije samo rezultat tehničke veštine (dobre glume) već i svedočanstvo da mentaliteti, kulturni kodovi i jezičke nijanse Srba i Hrvata imaju mnogo više zajedničkog nego što bi to sugerisali dominantni politički narativi koji često insistiraju na razdvajanju. Kada publika prihvati hrvatskog glumca kao svog u srpskom kulturnom prostoru, ili kada glumica iz Splita bez ikakve napetosti na ekranu postane Beograđanka, potvrđuje se koliko su identitetske granice

fluidne i koliko ih je lako prevazići kada nisu predmet političke instrumentalizacije. Kroz umetnost, dakle, granice između *nas* i *njih* postaju poroznije i manje značajne, a predrasude i strahovi ustupaju mesto radoznalosti, empatiji i razumevanju. Zbog toga umetnički sadržaji predstavljaju posebno pogodan prostor za uspostavljanje dubljih veza među ljudima jer, za razliku od politički nametnutih inicijativa, deluju spontano i iskreno, što omogućava publici da prepozna sebe u drugima i smanji otpor prema drugačijem. Podsticanje ovakvih formi saradnje i kulturne razmene kroz obrazovne sisteme, kulturnu scenu ili medije može dugoročno doprineti postepenom menjanju društvenih narativa o identitetu i omogućiti trajnije i dublje međusobno razumevanje u regionu.

Ova složenost identiteta, kako ličnih tako i kulturnih, odražava prirodno stanje zajedničkog življenja, istorijskog prožimanja i međusobnog uticaja, koje se često ignoriše ili politički instrumentalizuje. Isticanje zajedničkih tačaka ne podrazumeva stvaranje nove političke zajednice ili revitalizaciju nekadašnjih državnih oblika prema kojima postoje brojni negativni sentiment i otpor. Naprotiv, reč je o priznavanju postojećih kulturnih i istorijskih veza koje već postoje, bez potrebe za stvaranjem novog političkog entiteta ili nametanja identitetskih kategorija koje bi izazvale negativne reakcije. Slični procesi postoje i između Grka i Makedonaca, Turaka i Grka (koji se recimo spore čak i oko autorskih prava i načina pravljenja baklave), Poljaka i Nemaca, i na mnogim drugim mestima. Priznavanje i poštovanje kulturnih tačaka susreta ne znači negiranje državne autonomije ili geopolitičkog izbora. Naprotiv, upravo stabilni odnosi, zasnovani na realnom sagledavanju istorijske i kulturne isprepletenosti, omogućavaju sigurniji i mirniji razvoj obe države, bez straha od dominacije ili podređenosti.

Pitanje kulturnih veza između Srba i Hrvata jedno je od najdelikatnijih, ali istovremeno i najperspektivnijih kada je reč o izgradnji odnosa oslobođenih antagonizama i istorijskih podozrivosti. Kulturni proizvodi i pojedinci čije se nasleđe ne može jednoznačno svrstati u isključivo srpski ili isključivo hrvatski okvir neretko postaju predmet svojatanja ili povoda za sukobe u interpretaciji. Ipak, posmatrani iz drugačije perspektive, oni mogu biti snažan instrument smanjenja predrasuda i konfliktnog etosa. U tom svetlu, problem ne leži u samim artefaktima, delima i ličnostima, već u načinu na koji ih zajednice interpretiraju: kao mostove razumevanja ili kao tačke spora. Umesto da zajednički elementi postanu tačke konflikta, oni mogu postati dragocena sredstva za bolje razumevanje među narodima. Kultura i umetnost predstavljaju prostor dijaloga i razumevanja, i stoga bi prepoznavanje zajedničkog nasleđa trebalo biti usmereno ka uspostavljanju prirodnih mostova između naroda, bez opterećenja političkim implikacijama i nacionalnim rivalstvima.

U bližoj prošlosti, posebno od 1990-ih godina i stvaranja novih geografsko-političkih granica, postoji tendencija da se precizno i što potpunije razgraniče i ljudi sa složenim nasleđem i zajednička materijalna i nematerijalna kultura. Dušan Kecmanović (1995) piše da su demarkacije neophodne u svakom nacionalističkom pokretu i što ih je više to je bolje, a po tom verovanju mora se jasno i tačno znati dokle seže naše, a odakle

počinje njihovo. Da bismo relaksirali situaciju, i nadvladali argumente za potpune demarkacije, moramo imati u vidu da i zajedničko *vlasništvo* ne mora uvek značiti dve jednake polovine. Novak Đoković je pre svega Srbin, ali njegova majka i njena familija pripadaju hrvatskom narodu, Tin Ujević je pre svega Hrvat, ali je objavio svoje prve dve zbirke pesama u Srbiji na ekavici, i uvek bio drag gost u Srbiji. Zajedničko kulturno nasleđe ne podrazumeva ravnomernu zastupljenost i učešće obe strane u svakom elementu kulture ili identiteta. Kada razmatramo konkretne primere ljudi, običaja ili kulturnih praksi, jasno je da identitetske veze sa određenom zajednicom mogu biti različitog intenziteta. Međutim, ova razlika u stepenu povezanosti ne sme biti povod da se bilo kojoj zajednici uskrati pravo da te ličnosti ili kulturna ostvarenja doživi kao deo sopstvenog identiteta. Drugim rečima, čak i ako jedna zajednica može polagati veću istorijsku ili kulturnu povezanost sa određenom ličnošću ili delom, to ne treba da oduzme drugoj zajednici pravo na sopstveni doživljaj pripadanja. Lični i kolektivni doživljaj povezanosti i identifikacije sa određenom kulturom ili ličnošću mora imati prednost nad shvatanjem kulture kao isključive svojine ili monopola jedne zajednice. Stoga, umesto da govorimo o dominantnom ili ekskluzivnom vlasništvu nad kulturnim nasleđem, prikladnije je i pravednije govoriti o različitim nivoima povezanosti i zajedničkom pravu na identifikaciju, ponos i slavljenje tog nasleđa.

Postavlja se pitanje kako izbeći otpor i političke manipulacije prilikom inicijativa povezivanja. Pre svega, termin *zajednička kultura* bi možda bilo bolje zameniti nekim neodređenim pojmom, kao *kulturna baština regiona*, jer prvi izraz može izazvati otpor zbog bojazni od gubitka vlastitog identiteta. Najbitnije je omogućiti ljudima da prepoznaju sličnosti kroz prirodan i nenametljiv pristup, izbegavajući senzacionalizam i velike projekte koji često izazivaju podozrivost i političku zloupotrebu. Zato treba graditi poverenje kroz male, dugoročne inicijative u kojima glas imaju obični ljudi iz različitih zajednica: igrači kola i balote, ljudi koji pričaju obične životne priče i time na spontan način otkrivaju povezanost. Takvim pristupom, otpor se smanjuje, političke manipulacije otežavaju, a umesto antagonizma budi se iskrena radoznalost prema otkrivanju zajedničkih kulturnih činjenica koje ne ugrožavaju, već produbljuju autentičnost svakog pojedinačnog identiteta. Ovaj pristup je efikasniji od klasičnih metoda pomirenja zato što se zasniva na autentičnim elementima svakodnevnog života zbog čega ne deluje veštački niti namešteno u političke svrhe. Ljudi takve običaje prepoznaju kao iskrene delove sopstvenog života, a ne kao nešto što im se nameće spolja ili politički instrumentalizuje. Upravo zato što je reč o iskrenim izrazima kulture učesnici nemaju osećaj manipulacije i lakše prihvataju međusobnu bliskost. Osim toga, ovakve aktivnosti spontano otvaraju prostor za dijalog jer ljude ne primoravaju na komunikaciju nekim podučavanjem sa visine, već prirodno grade poverenje kroz zajedničko iskustvo, čime se smanjuje antagonizam, a povećava spremnost za iskren razgovor i razumevanje.

Ideja je da se ne moramo voleti, ali možemo razumeti da smo vekovima delili iste običaje i isti način života. Ako već igramo isto kolo, slušamo i pevamo iste pesme od seoskih prela do najvećih arena metropola (od

Olivera Dragojevića do Aleksandre Prijović), ako smo nekad udvarajući se poklanjali ista licitarska srca, koji su nam i danas dragi suveniri, ako znamo da budemo prgavi i ljuti i prema sopstvenoj vlasti i prema drugom narodu, pa i svojim najbližima, kao npr. u filmu *72 sata* - možda i nismo toliko različiti koliko mislimo.

U sledećem odeljku ćemo pokušati da pokažemo kako se ova razmišljanja uklapaju u postojeće naučne modele i teorije u oblasti socijalne psihologije koja spaja društvene, grupne činioce, sa karakteristikama pojedinaca.

SOCIJALNO-PSIHOLOŠKE TEORIJE KOJE OBJAŠNJAVAJU OVE PROCESSE

Složeni socijalni identitet odnosi se na percepciju pojedinca o sopstvenoj pripadnosti različitim društvenim grupama koje mogu biti istovremeno aktivne i međusobno se preklapati (Roccas & Brewer, 2002; Brewer & Pierce, 2005). Prema ovom konceptu, ljudi sebe ne doživljavaju isključivo kroz jedan dominantni identitet, poput nacionalnog ili etničkog, već kroz kombinaciju više identiteta čija aktivacija zavisi od specifičnog društvenog konteksta. Empirijski nalazi pokazuju da pojedinci koji su svesni sopstvene višestruke identitetske pripadnosti često izražavaju veću otvorenost ka interakciji sa drugim grupama, jer njihova percepcija nije rigidno definisana jednom jedinom kategorijom (Crisp & Hewstone, 2007). Takvi pojedinci imaju izraženiju toleranciju, otvoreniji su za međukulturalnu razmenu i pokazuju smanjenu sklonost predrasudama jer su kognitivno sposobni da istovremeno prepoznaju sličnosti, a ne samo razlike između sebe i drugih. Ključne implikacije primene koncepta složenog socijalnog identiteta ogledaju se u većoj kognitivnoj fleksibilnosti pojedinaca, zahvaljujući kojoj ljudi lakše razumeju različite perspektive i pristupe drugih grupa, što posledično smanjuje sklonost polarizaciji. Kada pojedinci prepoznaju da dele zajedničke osobine i interese s pripadnicima drugih grupa, njihov odnos prema razlikama postaje manje rigidno definisan, pa je samim tim umanjena i percepcija isključivosti. Takođe, osveščivanje višestrukih dimenzija identiteta doprinosi većoj otvorenosti ka interakciji, jer se ne insistira samo na jednom, dominantnom ili najizraženijem identitetu, već se dopušta koegzistencija i prihvatanje različitih pripadnosti.

Ovaj proces dodatno se može objasniti primenom teorije kroskategorizacije, prema kojoj istovremeno pripadanje različitim grupama umanjuje percepciju suprotstavljenosti i naglašava zajedničke tačke među pojedincima i grupama. Kada Srbi i Hrvati, na primer, osim nacionalnog identiteta prepoznaju zajednički (blizak) jezik, kulturne vrednosti ili pripadnost profesionalnim ili generacijskim zajednicama, percepcija rigidnih etničkih granica se smanjuje, a prirodna otvorenost ka saradnji povećava. Empirijski nalazi (Deschamps & Doise, 1978; Branković i sar. 2016) potvrđuju da pojedinci sa višestrukim identitetima lakše razvijaju poverenje i razumevanje prema grupama sa kojima dele neke od ovih identiteta. Integrisanje ovakvih pristupa u obrazovne programe, medije i kulturne institucije moglo bi značajno doprineti dugoročnom poboljšanju međugrupnih odnosa,

jer bi omogućilo ljudima da osveste sopstvene višestruke identitete i da na prirodan način prihvate identitete drugih.

Kao što ističe francuski akademik libanskog porekla Amin Maluf (2016) u delu *Ubilački identiteti*, ekskluzivno insistiranje na jednoj identitetskoj dimenziji može podstaći sukobe, dok priznavanje višeslojnosti identiteta i pripadanja različitim kulturnim sferama vodi većoj toleranciji i pomirenju. Prema tome, promovisanje svesti o složenim socijalnim identitetima i primena kroskategorizacije u konkretnim društvenim praksama mogu biti delotvorne strategije za smanjenje antagonizma između Srba i Hrvata, kao i za uspostavljanje dugotrajnije harmonije i međusobnog razumevanja.

Sledeći model koji bi mogao poslužiti, uzimajući u obzir pomenute ličnosti i kulturne produkte koje smo tretirali kao zajedničke jeste Model zajedničkog identiteta unutar grupe (Common Ingroup Identity Model), koji su razvili Gaertner i Dovidio (2000), a koji se zasniva na pretpostavci da promena percepcije grupnih granica može značajno doprineti smanjenju međugrupnih sukoba i predrasuda. Suština ovog modela ogleda se u procesu rekategorizacije, pri čemu pojedinci menjaju način na koji percipiraju sebe i druge: umesto binarne podele *mi - oni*, članovi različitih grupa počinju da sebe doživljavaju kao pripadnike zajedničke, hijerarhijski više kategorije. Takva promena kategorijalne percepcije omogućava proširivanje pozitivnih stavova i ponašanja, koji su inicijalno rezervisani samo za članove sopstvene grupe, i na one koji su ranije bili percipirani kao *drugi*. Psihološki mehanizmi na kojima se ovaj model zasniva uključuju smanjenje međugrupne pristrasnosti kroz proces rekategorizacije, jačanje percipirane sličnosti između pojedinaca, kao i slabljenje značaja razlika kroz afirmaciju zajedničkog identiteta na višem nivou, od regionalne pripadnosti do zajedničke pripadnosti ljudskom rodu. Kao posledica toga, međugrupne granice postaju manje izražene, što potvrđuju empirijski nalazi iz različitih životnih okruženja poput multietničkih škola, radnih sredina posle korporativnih spajanja ili mešovitih porodica, gde je pokazano da se time umanjuju predrasude i povećava međusobno prihvatanje. Ipak, određeni problemi mogu ograničiti efikasnost ove strategije. Na primer, deo pripadnika pojedinih grupa može pružiti otpor rekategorizaciji zbog želje da očuvaju specifičnost sopstvenog identiteta, što odgovara postavkama teorije socijalnog identiteta Tajfela i Turnera (1979). Takođe, efekti mogu biti ograničenog trajanja ukoliko nisu potkrepljeni trajnim društvenim ili obrazovnim inicijativama. Stoga bi u našem slučaju bilo preporučljivo kombinovati model zajedničkog identiteta sa drugim teorijama i pristupima, poput međugrupne diferencijacije, kako bi se postiglo stabilnije, dugo-ročno unapređenje odnosa među dvema etničkim grupama.

Alternativni pristup u odnosu na model zajedničkog identiteta predstavlja Model međugrupne diferencijacije, koji su razvili Marilyn Brewer i Norman Miller (1984), fokusirajući se na značaj očuvanja posebnosti identiteta pojedinačnih grupa u kontekstu smanjenja međugrupnih predrasuda. Ovaj model polazi od pretpostavke da nije nužno forsirati jedinstven, često artifičijelni zajednički identitet kako bi se postiglo smanjenje konflikta ili približavanje između različitih društvenih grupa. Umesto toga,

Brewer i Miller smatraju da je efikasnije istaći komplementarnost grupa, odnosno prepoznati i uvažiti specifične identitetske razlike koje mogu pozitivno doprinosti odnosima, pod uslovom da su razlike doživljene kao vredne i korisne. Prema ovom pristupu, različite društvene grupe mogu ostvariti pozitivne odnose čak i kada jasno održavaju sopstvene specifične identitete, pod uslovom da među njima postoji uzajamno poštovanje i priznavanje vrednosti koje proističu upravo iz različitosti. Ovaj pristup potvrđen je kroz različita istraživanja u okviru međugrupnih odnosa, a dodatno je razvijen kroz teoriju optimalne osobenosti (Brewer, 1991; Prelić, 2017), koja objašnjava unutrašnju potrebu pojedinca da se oseća istovremeno integrisanim u grupu i jedinstvenim unutar nje. Primena ovog pristupa na srpsko-hrvatske odnose mogla bi biti posebno korisna, jer bi umesto insistiranja na potpunoj sličnosti ili veštačkoj unifikaciji, istakla kulturnu raznolikost kao vrednost koja povezuje, a ne razdvaja ove zajednice. Time se omogućava autentična interakcija koja poštuje individualne i grupne specifičnosti, što može voditi ka održivijem i dugoročnijem pomirenju.

NOVE GENERACIJE I NOVI CILJEVI. PROMENA PERCEPCIJE PROŠLOSTI I OTVARANJE BUDUĆIH PERSPEKTIVA

U nastavku prethodno izloženih ideja, posebno je važno istaći ulogu generacijske smene kao jednog od ključnih faktora dugoročnog poboljšanja srpsko-hrvatskih odnosa. Mlađe generacije, rođene nakon ratnih sukoba imaju drugačiju percepciju međunacionalnih odnosa od prethodnih generacija kojima su ti sukobi bili neposredno iskustvo. Mlađe generacije, s obzirom da su manje direktno emotivno opterećene traumama iz prošlosti, imaju mogućnost da istoriju posmatraju sa veće distance, otvorenije i kritičnije, što ih čini manje podložnim rigidnim nacionalističkim narativima. Ova promena u perspektivi otvara prostor za nove oblike saradnje, koji ne moraju nužno brisati razlike između grupa, već ih mogu konstruktivno uključiti u zajednički kulturni prostor. Tome doprinosi i razvoj savremenih oblika komunikacije i kulture poput interneta, društvenih mreža i popularne kulture, kroz koje mladi Srbi i Hrvati prirodno usvajaju zajedničke kulturne sadržaje bez potrebe za nacionalnim etiketiranjem i bez osećaja da im neko oduzima ili nameće identitet. Međutim, ovaj proces nije lišen izazova: svaki pokušaj da se eksplicitno naglase zajednički kulturni elementi može, paradoksalno, završiti osećajem prisvajanja od strane jedne nacije, što bi rezultiralo reaktivnim otporom druge strane. Stoga je ključno pri kreiranju, pa čak i korišćenju zajedničkih kulturnih sadržaja izbeći nacionalno svojatanje ili prisvajanje elemenata, insistirajući umesto toga na njihovom zajedničkom ili još bolje neutralnom karakteru. Jedan od načina da se ovaj cilj ostvari jeste uključivanje predstavnika obe strane u zajedničku produkciju kulturnih, obrazovnih ili umetničkih projekata, uz naglašavanje međusobnog preplitanja, komplementarnosti i univerzalnosti datih kulturnih praksi. Dobar postojeći primer jeste biografsko igrano-dokumentarni serijal "Tin - 30 godina putovanja" posvećen životu i delu Tina Ujevića, a sniman u koprodukciji RTS-a i HRT-a. Realizacija projekata u zajedničkoj

produkciji, u kojima su ravnopravno zastupljeni stručnjaci i predstavnici iz obe zajednice, predstavlja značajan mehanizam za prevazilaženje negativnih reakcija i osiguranje međusobnog uvažavanja. Umesto forsiranja zajedničkih narativa kroz osetljive ličnosti i simbole, efikasnije je istaći zajedničku kulturnu praksu ili obične ljude, jer takvi sadržaji imaju manji potencijal da izazovu antagonizam. Konačno, da bi ovakvi pristupi imali trajne rezultate, potrebno je njihovo uključivanje u obrazovne programe, regionalne istraživačke projekte i kulturne inicijative, jer jednom prikazan u moru izbora, ovaj hvale vredan serijal verovatno nije stigao ni do par procenata populacije. Promovisanjem vidljivosti ovakvih programa mladi ih mogu uključiti u razmatranje, te imajući i njih u vidu razvijati sopstvenu kritičku perspektivu i eventualno ih izabrati, gradeći međusobne odnose zasnovane na individualnom izboru i autentičnoj interakciji, umesto na kolektivnim obavezama ili politički nametnutim podelama.

Ovaj fenomen je sličan onome koji je opisao Ronald Inglehart (1990), kada je pišući o mladima krajem 1960-ih uočio značajan kulturni zaokret u zapadnoj Evropi, naročito u Nemačkoj, a ključnu ulogu u tom procesu imala je mlađa generacija. Prema njegovom tumačenju, mladi, rođeni i odrasli u periodu ekonomskog prosperiteta nakon Drugog svjetskog rata, počeli su da se okreću od tradicionalnih vrednosnih orijentacija svojih roditelja (materijalizam, sigurnost, ekonomska stabilnost) ka novim, postmaterijalističkim vrednostima koje su podrazumevale veću ličnu slobodu, samostalnost, kreativnost, aktivizam i otvorenost prema različitostima. Inglehart objašnjava da tadašnji mladi nisu bili opterećeni egzistencijalnom nesigurnošću, već su odrastali u relativnom obilju i bez iskustva ratnih trauma, što im je omogućilo da vrednosno težište pomere od borbe za ekonomski opstanak ka pitanjima identiteta, ekološke svesti, društvene pravde i neposrednijeg demokratskog učešća. Ovaj zaokret, prepoznatljiv po studentskim protestima i društvenim pokretima tog vremena, doveo je do dubokih i trajnih promena u političkom i društvenom životu Evrope.

U savremenom kontekstu, tri decenije nakon sukoba na prostoru bivše Jugoslavije, možemo primetiti da nove generacije pokazuju drugačiji odnos prema prošlosti, obeležen manjom emotivnom opterećenošću ratnim nasleđem. Ovaj pomak moguće je porediti sa Inglehartovim (1990) konceptom vrednosnog zaokreta, gde mlađe generacije, neopterećene direktnim iskustvom sukoba, teže ka kulturnom povezivanju, prevazilazeći etničke i nacionalističke barijere svojih roditelja. Primeri poput koncerta Lepe Brene u zagrebačkoj areni, gde hiljade ljudi pevaju pesmu *Jugoslovenka*. Taj ogroman hor koji iz sveg glasa peva "ja sam Jugoslovenka" ne misli na Jugoslaviju kojoj su težili Frano Supilo, Vane Ivanović ili Niko Bartulović, niti kliče da želi Slavjanstvo "sve od Japana do pošljednje hridi kod Palagruža", nego izražavaju potrebu za slobodom, otvorenošću i autentičnom interakcijom, za pravom da sami grade svoj svet, da im niko ne određuje šta smeju a šta ne smeju pevati, ne vezujući te vrednosti za političke ideologije prošlosti.

Ovakva vrsta spontanog povezivanja vidljiva je i u brojnim drugim primerima regionalne kulturne razmene, poput nastupa niza hrvatskih grupa u Beogradu i širom Srbije, ili prave euforije za koncerima Alek-

sandre Prijović u Zagrebu i drugim hrvatskim gradovima. Sličan kulturni fenomen predstavljaju i regionalni festivali, poput Exita, koji okupljaju hiljade mladih ljudi iz celog regiona bez obzira na njihovo poreklo ili nacionalni identitet. Ovde je reč o generaciji kojoj zajedničko uživanje u muzici i popularnoj kulturi postaje važnije od tradicionalnih nacionalnih i političkih sukoba, čime se može nazreti oblik novog kulturnog zaokreta, nalik onome što opisuje Ronald Inglehart u svojoj teoriji kulturnog pomaka ka vrednostima koje favorizuju lični razvoj, toleranciju i saradnju.

U ovom delu nam se čini bitnim da pomenemo i Hofstedeovu (2001) kulturološku dimenziju *Motivacija ka postignuću i uspehu* (poznatu i kao maskulinitet naspram femininosti) jer može da predstavlja korisno sredstvo za ovapločivanje vrednosti koje pozitivno utiču na međunacionalne odnose. Naime, ova dimenzija u svom maskulinom polu naglašava vrednosti poput takmičarskog duha, nacionalnog ponosa, heroizma i potrebe za isticanjem sopstvene superiornosti kroz poređenje sa drugima. Nasuprot tome, femininiji pristup stavlja u prvi plan empatiju, saradnju, brigu za druge, težnju ka harmoniji i naglašavanje kolektivnog dobra, umesto konstantnog upoređivanja i kompetitivnog merenja uspeha sopstvene zajednice naspram drugih. Srpsko-hrvatski odnosi, često opterećeni narativima o herojskoj prošlosti ili hiljadugodišnjoj kulturi (o kojima je svoj ciničan, ali izgleda i ispravan sud dao i Miroslav Krleža) i insistiranju na tome ko je više žrtvovao ili stradao, pokazuju tendenciju ka prvom pomenutom polu i vrednostima koje podstiču rivalitet, otežavajući uspostavljanje trajnog pomirenja. Stoga bi prelazak na *femininije* vrednosti, odnosno na naglašavanje zajedničkih izazova, poput ekonomskih teškoća, demografskih pitanja ili zaštite životne sredine, i saradnju u njihovom otklanjanju, pre nego isključivu kompeticiju, mogao doprineti stvaranju povoljnije klime za međusobno razumevanje i saradnju.

U ovom kontekstu, pristup modela međugrupne diferencijacije, koji ističe očuvanje specifičnosti i autentičnosti svake grupe uz istovremeno poštovanje međusobne komplementarnosti, odlično se uklapa sa Hofstedeovim femininijim vrednostima. Konkretno, odustajanje od demarkacije i prebrojavanja *naših* uspešnih sportista, naučnika, umetnika ili proizvoda, čime se uobičajeno potvrđuje sopstvena superiornost nad drugom stranom, ključan je korak ka promeni percepcije međugrupnih odnosa. Umesto toga, potrebno je prihvatiti pristup koji zajedničke kulturne proizvode ili prakse tretira kao zajedničko nasleđe regiona, bez nacionalnog prisvajanja i nametanja ekskluzivnih etiketa.

Ovakvim pristupom se jasno potvrđuje komplementarnost modela međugrupne diferencijacije i Hofstedeovih femininijih vrednosti, koje zajednički nude alternativu dominantnim narativima etničkog takmičenja. Upravo to omogućava dugoročno smanjenje međunacionalnih tenzija, jačanje empatije i izgradnju odnosa zasnovanih na uvažavanju, solidarnosti i zajedničkom radu, umesto na neprestanoj potrebi da se potvrdi sopstvena posebnost kroz demarkaciju i otklon od druge strane.

POMIRENJE ODOZDO. SRBI U HRVATSKOJ IZMEĐU MEDIJA, ELITA I SVAKODNEVICE

Poboljšanje odnosa između Srba i Hrvata, iako je važno pitanje u kontekstu regionalne stabilnosti, često nije visoko na listi prioriteta većine građana obe zemlje, budući da ne predstavlja neposrednu pretnju niti donosi jasnu, opipljivu i neposrednu korist. Ova činjenica doprinosi svojevrsnoj društvenoj inertnosti, pri čemu većina građana pokazuje indiferentnost, bez izrazitog antagonizma, ali i bez aktivne zainteresovanosti za prevazići laženje istorijskih i političkih podela. Međutim, zajednica Srba iz Hrvatske zauzima specifičnu poziciju u ovom procesu i upravo bi oni mogli da predstavljaju ključne aktere za njegovo brže pokretanje. Njihova zainteresovanost proishodi iz neposrednog egzistencijalnog interesa, s obzirom da kvalitet njihovog svakodnevnog života, sigurnost i ostvarivanje prava direktno zavise od stabilnosti međunacionalnih odnosa unutar hrvatskog društva. Dodatno, Srbi u Hrvatskoj nisu tek manjinska zajednica izolovana od većinskog društva, već su integralni deo hrvatske istorije, kulture i društvenog tkiva. Kao zajednica sa specifičnom perspektivom, oni imaju potencijal da razumeju i artikulišu pozicije obe strane, što ih čini prirodnim i legitimnim posrednicima u procesima dijaloga i razumevanja.

Kako bi Srbi iz Hrvatske zaista postali pokretači pozitivnih promena, neophodno je da njihove inicijative budu jasno artikulirane kroz vidljive kulturne, obrazovne i akademske projekte koji naglašavaju zajedničke vrednosti i interese. Takav pristup zahteva podršku iz Srbije, ali bez patronizacije ili narativa o *spašavanju* Srba u Hrvatskoj, već kroz ravnopravnu institucionalnu saradnju i zajedničke projekte. S vremenom, očekivano je da bi se ovim inicijativama pridružili i akteri iz Hrvatske, naročito oni bez izraženog ideološkog otpora prema ovim pitanjima, poput akademskih radnika, umetnika i pa i nekih slojeva koje često a priori isključujemo.

Upravo zbog neposrednog interesa, specifične društvene pozicije i potencijala za posredovanje između dve strane, zajednica Srba u Hrvatskoj predstavlja najlogičniju grupu za pokretanje procesa unapređenja odnosa između Srba i Hrvata. Njihovo angažovanje, ukoliko bude vođeno kroz inkluzivne projekte i jasne društvene inicijative, ima potencijal da dugoročno transformiše sadašnju inertnost u konstruktivan dijalog i postepeno poboljšanje međusobne percepcije, ostvarujući rezultate koji danas deluju udaljeno ili teško ostvarivo.

Srbi u Hrvatskoj već deluju u smeru izražavanja zainteresovanosti za popravljjanje odnosa. No, ovde bismo želeli da ukažemo da dominantni pristupi koji se neguju u pokušajima poboljšanja srpsko-hrvatskih odnosa mogu imati slabije efekte nego što zaslužuje uloženi trud brojnih aktera. Pre svega, oslanjanje gotovo isključivo na komunistički pokret iz Drugog svetskog rata, iako sastavljen od pripadnika oba naroda i zaslužan za oslobođenje od nacizma pre osamdesetak godina, problematično je jer je njegova kasnija politika neslobode doprinela nefunkcionalnoj zajednici pa delom i eskalaciji novih sukoba tokom devedesetih godina. Takođe, veliko je oslanjanje na samo jednu stranu vrednosnog političkog spektra, što

se ispoljava u nekritičkom praćenju trenutno moćnih liberalnih političkih ideologija pre svega u Evropi, a koje nisu nužno u skladu sa vrednostima većine stanovništva, a što je još bitnije, nisu najvažnije za položaj Srba u Hrvatskoj i odnose sa Hrvatima. Lederach (1997) i drugi autori ističu značaj „organskog“ pomirenja koje ne uključuje isključivo intelektualne i političke elite, već prvenstveno široke društvene slojeve koji su često neposredno uključeni u sukobe, ali istovremeno imaju najveći potencijal za međusobno razumevanje i pomirenje.

U ovom kontekstu, korisno je preispitati uređivačku politiku zagrebačkog lista *Novosti*, naročito kroz prizmu njegovog cilja da poboljša poziciju Srba u Hrvatskoj i doprinese smanjenju međunacionalnih predrasuda. Postoje određeni aspekti trenutne uređivačke politike koji zaslužuju kritičku analizu. Pre svega, oznaka „list za racionalnu manjinu“ implicira podelu između racionalne manjine i iracionalne većine, što može izazvati neželjene efekte: umesto da gradi mostove, ovaj pristup može dodatno produbiti jaz i isključiti širu publiku. Korisnije bi bilo istaći zajedničku kulturnu i istorijsku povezanost, te stvoriti platformu koja istovremeno poštuje specifičnost srpskog identiteta u Hrvatskoj i njegovu povezanost sa širim hrvatskim društvom.

Drugi važan aspekt je izbor tema. Često naglašavanje polarizujućih pitanja, kao što su prava seksualnih manjina, feministički pokreti ili antikapitalistička agenda, može dovesti do neželjenih efekata: identifikacije Srba u Hrvatskoj sa specifičnom ideološkom opcijom, čime se umanjuje potencijal za saradnju sa najširim spektrom hrvatske javnosti. Umesto toga, bolji pristup bio bi usmeren ka promociji zajedničkih vrednosti i konkretnih primera pozitivne saradnje. To može obuhvatati isticanje srpskih ličnosti iz istorije Hrvatske, koji su istovremeno deo srpske i hrvatske kulturne baštine, ili promociju istinski uspešnih priča iz zajedničkih životnih sredina i zajedničkih postignuća.

Konačno, umesto insistiranja na poziciji političke kritike određenih ideologija i vrednosti, korisnije je predstaviti Srbe u Hrvatskoj kao integralni i dragoceni deo hrvatskog društva, kroz doprinos u umetnosti, nauci, sportu i drugim oblastima društvenog života. Time bi se percepcija Srba promenila sa problematične političke kategorije na pozitivno vrednovan segment zajedničke istorije i kulture. Uključivanje šireg spektra društvenih aktera, iniciranje zajedničkih kulturnih i akademskih projekata, kao i promovisanje priča o svakodnevnoj saradnji i integraciji, može dugoročno doprineti relaksaciji odnosa i boljoj međusobnoj percepciji bez obzira na mesto na političkom spektru. Takav pristup omogućio bi da se Srbi u Hrvatskoj vide ne samo kao manjina, već kao legitimni deo hrvatskog društva čije je prisustvo vredno i neupitno, stvarajući uslove za trajno i održivo pomirenje.

U skladu s prethodno iznetim razmatranjima, važno je naglasiti da pristup pomirenju među narodima zasnovan na inicijativama odozdo, odnosno među tzv. „nižim slojevima“ društva, može biti efikasniji od strategija koje pretežno zagovaraju političke i intelektualne elite. Naime, obični ljudi, neopterećeni ideološkim imperativima visokih nacionalnih ciljeva i jasnim demarkacijama između *našeg* i *njihovog*, spontano prepoznaju

vrednosti koje ih povezuju. Za njih, kulturni sadržaji poput pesama, viceva ili svakodnevne radne etike imaju vrednost sami po sebi, bez obzira na nacionalno poreklo njihovih nosilaca ili izvođača.

Stanovništvo ruralnih područja Dalmacije, Like ili Šumadije često poseduje zajedničke kulturne vrednosti i mentalitet koji nadilaze nacionalne razlike, a koje su istovremeno bliže njihovim svakodnevnim iskustvima nego vrednosti koje promovišu urbane elite. Konzervativni stavovi o porodici, veri i međusobnom pomaganju često su im zajednički, dok se razlike među njima i gradskim elitama mogu pokazati čak dubljima od nacionalnih podela. Upravo kroz takvu kulturu svakodnevne, obični ljudi stvaraju neformalni prostor pomirenja, čiji je primer muzička estrada ili humor koji godinama uspešno prevazilaze nacionalne granice. Popularni koncerti narodnih pevača, čiji je repertoar podjednako prihvaćen među Srbima i Hrvatima, svedoče o tome kako muzika može biti spontani most razumevanja i zbližavanja. Ovi primeri ukazuju na potencijal koji ima *obični čovek* u stvaranju autentičnih veza, koje su manje opterećene ideologijom i nacionalističkim narativima koje često podržavaju političke elite. Naime, političke elite neretko imaju interes da produbljuju nacionalne razlike kako bi učvrstile sopstvene pozicije moći, što ih često čini preprekom, a ne katalizatorom pomirenja.

Primena ovog pristupa u praksi mogla bi se ostvariti kroz projekte koji stavljaju akcenat upravo na zajedničke, svakodnevne teme. Na primer, dokumentarni programi o narodnoj muzici koju slušaju pripadnici obe zajednice, humoristički sadržaji koji naglašavaju zajedničke mentalitetske karakteristike ili digitalni sadržaji na društvenim mrežama koji prirodno spajaju mlade ljude iz regiona, predstavljaju efikasne načine za spontano zbližavanje. Takođe, prikazivanje realnih životnih priča ljudi iz ruralnih područja, kojima su zajedničke svakodnevne brige i radosti, može doprineti rušenju nacionalnih stereotipa i izgradnji međusobnog poverenja. Dakle, umesto oslanjanja isključivo na političke i intelektualne elite, čije delovanje često ima ograničen domet ili čak negativne posledice, potrebno je prepoznati i podržati i one inicijative koje dolaze *odozdo*, od običnih ljudi, čija svakodnevna iskustva i spontana interakcija već pokazuju kako je moguće ostvariti autentično pomirenje mimo političkih narativa i ideoloških podela.

ZAKLJUČAK

Kulturni prostor Srba i Hrvata ispunjen je zajedničkim nasleđem koje, uprkos različitim stepenima identifikacije sa te dve etničke grupe, predstavlja moćan potencijal za međusobno povezivanje. Iako su decenije sukoba i političkih tenzija stvorile težnju za jasnim demarkacijama između *našeg* i *njihovog*, činjenica je da se kulturni identiteti ova dva naroda ne mogu potpuno razdvojiti. Zajedničke kulturne prakse, zajednički umetnički izrazi, običaji i ličnosti poput Nikole Tesle, Ive Andrića ili Ivana Meštrovića ne bi trebalo da budu izvor međusobnog rivaliteta niti povod za borbu oko ekskluzivnog vlasništva, već dragoceni mostovi razumevanja.

Socijalno-psihološke teorije potvrđuju da zajednički identiteti ne zahtevaju jednaku zastupljenost ili jednak udeo u kulturnom nasleđu. Čak i

kada je prisustvo jedne strane dominantnije, ni ona druga ne bi trebalo da izgubi pravo da određene ličnosti ili artefakte doživljava kao deo sopstvenog identiteta. U tom smislu, autentični lični doživljaj pripadnosti mora imati prednost nad strogo određenim kategorijama i brojanjem zasluga.

Potrebno je razvijati upravo suprotan proces od postojećih težnji ka demarkaciji - proces prepoznavanja i slavljenja zajedničkog nasleđa koje prirodno povezuje ljude. Upravo kroz priznavanje zajedničkog kulturnog prostora, koji može ostati specifičan u svojim nijansama, mogu se smanjiti predrasude, neutralisati konfliktni narativi i podstaći dugoročno pomirenje. Ovo pomirenje, međutim, ne može biti nametnuto odozgo, ograničeno na političke deklaracije i zvanične inicijative, niti se ticati samo *emancipovanih* pripadnika elita. Naprotiv, ono mora proizaći spontano, odozdo, iz svakodnevnog života običnih ljudi čiji identiteti nisu jednodimenzionalni već višestruki, složeni i otvoreni za međusobno povezivanje.

Samo takvim pristupom zajedničko nasleđe može zaživeti kao prostor međusobnog uvažavanja, razumevanja i saradnje, gde razlike ne bivaju zanemarene već shvaćene kao vrednosti koje obogaćuju, a zajednički elementi kao mostovi koji povezuju.

LITERATURA

- Bar-Tal, D. 2013. *Intractable conflicts: Socio-psychological Foundations and Dynamics*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139025195>
- Branković, M., Pavlović, M., Žeželj, I., Vladislavljević, M., Jovanović, O. & Petrović, N. "Social Identity Complexity and Inclusiveness as Predictors of Intergroup Emotions". *Primenjena psihologija* 8, 4 (2016): 363–378. <https://doi.org/10.19090/pp.2015.4.363-378>
- Brewer, M. B.. "The Social Self: On Being the Same and Different at the Same Time". *Personality and Social Psychology Bulletin* 17, 5 (1991): 475–482. <https://doi.org/10.1177/0146167291175001>
- Brewer, M. B., & Miller, N. "Beyond the Contact Hypothesis: Theoretical Perspectives on Desegregation". In *Groups in Contact. The Psychology of Desegregation*, edited by N. Miller & M. B. Brewer, pp. 281–302. Academic Press, 1984.
- Brewer, M. B., & Pierce, K. P. "Social Identity Complexity and Outgroup Tolerance". *Personality and Social Psychology Bulletin* 31, 3 (2005): 428–437. <https://doi.org/10.1177/0146167204271710>
- Crisp, R. J., & Hewstone, M. "Multiple Social Categorization". In *Advances in Experimental Social Psychology*, edited by M. P. Zanna, pp. 163–254. Elsevier Academic Press, 2007.
- Deschamps, J. C., Doise, W. "Crossed Category Memberships in Intergroup Relations". In *Differentiation between social groups*, edited by H. Tajfel, pp. 141–158. London: Academic press, 1978.
- Gaertner, S. L., & Dovidio, J. F. *Reducing Intergroup Bias: The Common Ingroup Identity Model*. Psychology Press, 2000.

- Giddens, Anthony. *Runaway World: How Globalization is Reshaping Our Lives*. London: Profile Books, 1999.
- Hofstede, Geert. *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations across Nations*, 2nd ed. Thousand Oaks, CA: Sage, 2001.
- Inglehart, Ronald. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press, 1990.
- Kecmanović, Dušan. *Masovna psihologija nacionalizma*. Beograd: Vreme knjige, 1995.
- Kelman H. C. "Reconciliation as Identity Change: A Social Psychological Perspective". In *From Conflict Resolution to Reconciliation*, edited by Y. Bar-Siman-Tov, pp. 111-124. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Kriesberg, L. *Realizing Peace: A Constructive Conflict Approach*. New York: Oxford University Press, 2015.
- Lederach, John Paul. *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*. Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 1997.
- Maluf, Amin. *Ubilački identiteti*. Beograd: Laguna, 2016.
- Nadler, A., Malloy, T. E., & Fisher, J. D., eds. *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*. Oxford: Oxford University Press, 2008. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195300314.001.0001>
- Prelić, Nedim. "Biti isti a biti poseban: Teorija optimalne osobenosti". U *Politička psihologija u savremenom svetu*, uredio Nebojša Petrović. Beograd: Institut za psihologiju, 2017.
- Roccas, S., & Brewer, M. "Social identity complexity". *Personality and Social Psychology Review* 6, 2 (2002): 88–106. https://doi.org/10.1207/S15327957PSPR0602_01

CULTURAL TIES BETWEEN SERBS AND CROATS: MERGERS INSTEAD OF DEMARCATIONS

Summary

The paper analyzes the long-term reconciliation processes between Serbs and Croats through social-psychological theories and cultural ties, emphasizing the importance of overcoming antagonisms by changing social narratives and perceptions. It particularly highlights that shared cultural heritage and prominent figures who are, in some way, connected to both ethnic groups should serve as a foundation for connection rather than demarcation. Relying on social identity theory, the common ingroup identity model, and the theories of intergroup differentiation and optimal distinctiveness, the paper demonstrates how the integration of complex identities can contribute to reducing interethnic tensions.

A special emphasis is placed on the importance of younger generations, who are less burdened by past conflicts and have the potential to develop a more open and flexible approach to intergroup differences. Promoting cultural and social harmony, rather than a purely

competitive approach, is essential for overcoming the zero-sum logic in interethnic relations.

The paper identifies Serbs in Croatia as a group with particular potential for fostering more stable relations, given their specific social position and direct interest in improving interethnic relations. It is recommended that the reconciliation process should not rely solely on political elites but should also include broader social strata and concrete joint initiatives to build mutual trust and a more stable future in a spontaneous and authentic way.

Key words: reconciliation, social identity, shared cultural heritage, intergroup relations, social initiatives.

ДИГИТАЛНЕ ПЛАТФОРМЕ КАО СРЕДСТВО ДРУШТВЕНОГ АНГАЖОВАЊА И ИЗРАЖАВАЊА МИШЉЕЊА КОД СТУДЕНАТА

Резиме

Открићем интернета створен је алтернативни простор реалном – виртуелни простор. У њему се непрестано развијају комуникациони алати попут друштвених мрежа, веб-сајтова, апликација, који се могу објединити под појмом „дигиталне платформе“. Комбинацијом употребе разних интернет алата корисницима је омогућено да буду друштвено ангажовани и активни у разматрањима о релевантним темама. У информатичкој ери је свим људима отворена могућност да креирају и слободно деле садржај на интернету. Дигиталне платформе су омогућиле простор за презентацију информација, ставова, знања, проблема, било у текстуалном облику или формату мултимедијалног садржаја. Корисници дигиталних платформи имају могућност да слободно износе тумачења на интернету, да извештавају о догађајима и учествују у креирању значења о свету и појавама, али и да буду ангажовани у решавању друштвених проблема. Основни циљеви овог истраживања су утврдити степен друштвене ангажованости студената на дигиталним платформама, као и степен изражавања ставова и мишљења испитаника на њима. Резултати су показали да су студенти активни и друштвено ангажовани на дигиталним платформама када је у питању организација и праћење догађаја попут семинара, трибина, радионица. Међутим, студенти нису активни у изражавању ставова и мишљења посредством дигиталних платформи. Резултати показују и да студенти не користе дигиталне платформе за приказивање друштвених проблема на које наилазе.

Кључне речи: дигиталне платформе, Фејсбук, грађанско новинарство, студенти, друштвено ангажовање.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Развој човечанства кроз историју базиран је на открићима која су одредила и правац друштвеног кретања. Са појавом артикулисаног говора и проналаском писма створени су услови за размену идеја и мисли. Умрежавање идеја и прожимање мисли утицало је на појаву и развој цивилизација. Важан историјски тренутак десио се је у XX веку открићем интернета, који је умногоме променио дота-

¹ dojchinovic.nikola@gmail.com

дашњи начин живота и усмерио даљи развој. Данашње генерације су сведоци дигиталне револуције и трансформације начина комуникације, рада, образовања, забаве... Будуће генерације, које ће према Негропонту² бити све дигиталније, читаће о периоду друге половине XX века (када је дошло до појаве интернета) као историјском тренутку који је представљао почетак промене људских корелација, односа и начина живота, као и основу којом је предодређен и начин функционисања њихових живота. У прилог томе говори став Џона Пери Барлова (John Perry Barlow) према коме технолошко откриће интернета, захваљујући коме се постиже све већа распрострањеност комуникације између умрежених рачунара, представља највећи догађај још од открића ватре (Барлов према Велман, 2004: 124). Електронска цивилизација је, за разлику од претходних, највише утицала на трансформацију комуникације. У савременом добу, комуникација има нову димензију и карактеристике које су својствене виртуелној комуникацији на дигиталним платформама. Глобална отвореност је једна од кључних карактеристика нових медија, те у складу са тим на интернету постоји обиље информација које су доступне сваком интернет кориснику. Са друге стране, у информатичкој ери је свим људима омогућено да креирају и слободно деле садржај на интернету. Дигиталне платформе су омогућиле простор за презентацију информација, ставова и знања, било у текстуалном облику или формату мултимедијалног садржаја. Најчешће коришћене дигиталне платформе у данашњици настале су у XXI веку, међу којима су *Youtube*, *Google Meet*, *Zoom*, као и друштвене мреже *Facebook*, *X (Twitter)*, *Instagram*, *TikTok*...

Предност дигиталних платформи је посебно у једноставном приступу, могућству повезивања великог броја људи, као и у опцијама одвијања асинхроне и синхроне комуникације, што омогућава и повезивање људи без обзира на просторну удаљеност. Посредством дигиталних платформи је омогућено и виртуелно формирање група људи (нпр. путем алата „Facebook Group“) са заједничким интересовањима и циљевима. У оквиру њих је могућа презентација идеја, дискусија међу бројним члановима, планирање, заказивање уживо догађаја, и најзад, спровођење стратегија у реалности. У том смислу, дигиталне платформе су ефикасно средство за покретање акција (хуманитарних, еколошких, политичких...).

Како је употреба дигиталних платформи данас распрострањена међу млађим и старијим генерацијама, усмеравање њихове употребе би требало вршити ка правцу друштвене ангажованости и доприноса заједници. У овом раду ћемо покушати, између осталог, да истражимо да ли и у којој мери студенти користе дигиталне платформе у сврху друштвене ангажованости и друштвеног доприноса.

² Негропонт је још 1998. године, у књизи „Бити дигиталан“, писао да је суштина дигиталног бивања у томе што ће свака генерација бити дигиталнија од претходне (Негропонт, 1998).

КАРАКТЕРИСТИКЕ ДИГИТАЛНИХ ПЛАТФОРМИ У ОДНОСУ НА ТРАДИЦИОНАЛНЕ МЕДИЈЕ

Еру нових дигиталних технологија карактерише појава глобалног простора за потенцијално суделовање свих појединаца у расправама, без обзира на припадност (национална, статусна, професионална, културна...) према одређеној основи. У медијском смислу, нови медији представљају форум за повезивање публике са медијима, што је окарактерисано као нарочита предност онлајн сфере кроз могућност публике да тумачења медијских садржаја јавно изнесе у виду ставова кроз коментаре. На тај начин интернет простор (енгл. *cyberspace*) представља место за равноправно учествовање свих људи што доприноси видљивости различитих ставова - сходно томе и плурализму мишљења и демократичности. Једна од основних карактеристика нових медија, према којој се разликују у односу на традиционалне, је *интерактивност*. „Интернет је променио традиционалне медије и омогућио промену публике од активне у интерактивну те тиме утицао на стварање нових културних образаца у сфери јавне комуникације“ (Зграбљић Ротар, 2017: 57). Ипак, у оквиру нове комуникационе културе могуће је креирати нови термин попут *преинформисаности* – карактеристичан за савременост. Обиље информација на Интернету оснажило је појам „информативне мећаве“ који је Алвин Тофлер први употребио. Интернет простор се може одредити као глобална е-енциклопедија на којој се информације налазе свуда, било на Онлајн порталима медија, разним веб-сајтовима или друштвеним мрежама, објављене од стране професионалних новинара или грађана. У условима информацијског загушења, изазов је пред интернет корисницима да разликују информацију од дезинформације. Пол Вирилио (Paul Virilio), према Михајлов Прокоповић, истиче да ће раст информација и све савременија средства њиховог коришћења на глобалном нивоу довести до владавине виртуелне дезинформације и настанка „информатичке бомбе“. Михајлов Прокоповић наводи и став аутора Кина (Keen) који сматра да је права последица револуције, коју је донео веб 2.0, мање културе, мање истинских вести и хаос бескорисних информација (Михајлов Прокоповић, 2017: 118–120). Међутим, дезинформације не могу остварити негативан утицај уколико појединци имају способност да их уоче. За исправно тумачење информација у информацијском обиљу, неопходна је грађанска медијска писменост и вештина критичког мишљења. Медијски писмени грађани имају способност да посматрају шири контекст, позадину догађаја, препознају манипулативни утицај, односно да свестраном анализом направе разлику између информације и дезинформације. Како је на интернету и велики број корисних информација, неопходно је инсистирати на стицању медијске писмености свих грађана. Тако дезинформације не би имале утицаја у друштву, а ефекти дигиталних платформи по питању информисаности, прикупљања информација из разних области и стицања знања, били би искључиво позитивни.

Значајно је напоменути и да интернет пружа могућност корисницима да самостално селекутују и врше одабир вести и инфомација којима ће посветити пажњу, за разлику од традиционалних медија који одабиром догађаја утичу на то о којим догађајима ће публика размишљати. Кастелс наводи резултате истраживања Центра за дигиталну будућност при Универзитету у Јужној Калифорнији, према којим, тинејџери уопште не разумеју концепт гледања телевизије према распореду који је неко други успоставио. Они све телевизијске емисије гледају на компјутеру и преносивим уређајима, и тако пријем програма постаје индивидуализован. Кастелс даље наводи да се сличан феномен догађа и са штампаним медијима, тако што корисници интернета млађи од 30 година, широм света, новине у највећој мери читају на интернету. Кастелс закључује да то говори и о промени платформе којом се достављају садржаји штампаних медија и телевизијски садржаји (Кастелс, 2014). Насупрот горе наведеним ставовима дигиталних песимиста (Вирилиа и Кина), ауторка Михајлов Прокоповић истиче и ставове дигиталних оптимиста, међу којима су, између осталог, Николас Негропонт и Хенри Џенкинс (Henry Jenkins). Према ауторки, Негропонт говори о тријумфу дигиталног доба које има четири моћна квалитета: децентрализацију, глобализацију, хармонизацију и ојачавање. Џенкинс сматра да у дигиталној ери настаје колективна интелигенција истичући следеће: „Нико од нас не зна све; свако од нас зна нешто; и ми можемо да саставимо те делове уколико удружимо наша знања и комбинујемо наше вештине“ (Михајлов Прокоповић, 2017: 118–120). Интернет представља простор у коме сви имају једнака права да учествују, стварају и деле садржаје, без претходне провере и евентуалне цензуре. У томе је и моћ интернета као демократичног медија. Дигиталне платформе су допринеле и померању улоге публике – од пасивне до активне. Док је публика у време традиционалних медија била пасивни конзумент медијских садржаја, са развојем нових медија публика постаје активна и интерактивна. Публика традиционалних медија има могућност да тумачи значења, међутим, углавном остаје ограничена да их јавно изнесе. Публика нових медија има могућност да слободно износи тумачења на интернет платформама, али и да извештава о догађајима и учествује у креирању значења о свету и појавама. Дакле, развој дигиталних платформи омогућио је грађанима партиципацију у креирању и дељењу информација и вести, чиме је значајно оснажен и концепт грађанског новинарства.

Многе студије које су изучавале карактеристике и предности интернет платформи у односу на традиционалне медије, указују да су предности интернета, поред интерактивности, и *хипертекстуалност* и *мултимедијалност* (Deuze, 2001; Domingo, 2006; Paulussen, 2004; Jankowski, Van Selm, 2000; Steensen, 2011 – наведено према Михајлов Прокоповић, 2017). Дељење мултимедијалних садржаја посредством интернета отвара могућност да се једноставно и визуелно прикажу догађаји из целог света. Готово свака дигитална платформа, међу којима су и друштвене мреже, нуде могућност корисницима да слободно деле фотографије, аудио и видео записе. Друштвене мреже нуде и опцију

„Live Streaming“ (уживо пренос) коју често користе и традиционални медији (нпр. дневни лист „Блиц“) са своје Фејсбук странице за пренос догађаја уживо. Поред традиционалних медија који све више користе дигиталне платформе у сврху извештавања, предности онлајн алата употребљавају и грађани, који, делећи текстуалне и мултимедијалне садржаје, заузимају улогу репортера.

ГРАЂАНСКО НОВИНАРСТВО

„Технологија омогућује сваком грађанину да сам направи вест и дистрибуира је глобално, уз помоћ интернета, што је некада било искључиво право и могућност професионалних новинара и медијских кућа“ (Крстић, 2011: 99). Са развојем дигиталних платформи на значају је посебно добило грађанско новинарство. Посредством савремених мобилних уређаја људи имају могућност да направе мултимедијални садржај високог квалитета и поделе га путем интернет везе са било ког места, на разним дигиталним платформама. „Грађанско новинарство, које се појављује и под терминима „јавно“, „партиципативно“, „демократско“, или „улично новинарство“, јесте концепт у којем грађани и медијска публика играју активну улогу у процесу прикупљања, извештавања, анализе и ширења вести и информација“ (Бовман, Вилис, према: Крстић, 2011: 98). С обзиром на немогућност професионалних новинара да извести о свим значајним догађајима, а понекад и из ограничавајућих разлога проузроковани уређивачком политиком одређене медијске куће, грађани имају веома важну улогу у подизању друштвене свести о значајним догађајима и проблемима, било на глобалном или локалном нивоу. Савремено умрежено друштво, које према Кастелсу представља друштвену структуру сачињену од мрежа базираних на информационо комуникационим технологијама (Кастелс, 2004: 23), повезано је на глобалном нивоу у е-заједницу. Са друге стране, грађани имају могућност да се повезују на интернету по националној основи и у оквиру локалне заједнице. Дакле, дигиталне платформе представљају идеалне алате за умрежавање, представљање или праћење догађаја како на глобалном, тако и на локалном нивоу. На разним веб-сајтовима (нпр. www.ohmynews.com³), јутјубу, блогу или друштвеним мрежама могуће је пронаћи друштвено релевантне садржаје дистрибуиране од стране грађана. Постоји мноштво погодних онлајн алата и за презентацију догађаја на локалном нивоу⁴. Друштвене мреже нуде многе алате, попут „Facebook Group“, у ок-

³ Према Крстић, *OhmyNews* је јужнокорејански портал основан 2000. године чији је главни мото „сваки грађанин је репортер“. Портал је покренут због дугогодишњег незадовољства традиционалном штампом и све веће жеље грађана да изразе своја мишљења и сазнања. На порталу има скоро милион читалаца дневно и 26.000 регистрованих грађана репортера који објављују своје текстове и слике (Крстић, 2011: 101).

⁴ „Најновији тренд у партиципативном новинарству је појава тзв. хиперлокалног новинарства, у којем на веб порталима локално становништво извештава о догађајима у заједници, које конвенционални медији (посебно националне новине и телевизије) најчешће игноришу или им не посвећују довољно пажње“ (Крстић 2011: 102).

виру којих је могуће умрежавање корисника и презентација догађаја, информација или проблема који се одвијају на националном или локалном нивоу. Значајна је и могућност „пријави проблем“ намењена грађанима у оквиру портала „Јужне вести“. Посредством ове могућности, сваки грађанин има право да пријави проблем на територији града Ниша (нпр: рупа на путу, дивља депонија...) путем мобилног уређаја и апликације „Јужне вести“ или компјутера и званичног веб-сајта портала. Приликом пријаве проблема, грађанин уноси информације у поље „назив проблема“, „допунски опис проблема“, и до пет фотографија које илустрирају текст. Анализом ове могућности на порталу може се закључити да су грађани веома активни у пријављивању проблема. У секцији „пријави проблем“ видљиве су објаве грађана, а чест је случај и да новинари Јужних вести разраде проблем и објаве вест на основу пријављеног проблема грађана. Овај пример указује на удруживање грађанског и професионалног новинарства које одлично функционише. Дакле, друштвено ангажовани грађани указују на проблеме, док професионални новинари као „контролори власти“ апелују на надлежне институције и обавештавају јавност о исходу проблема.

Требало би напоменути да грађанско новинарство није настало као последица предности дигиталне сфере у којој грађани имају могућност да једноставно деле информације и извештавају о догађајима. Према ауторки Крстић, корени грађанског новинарства сежу још у период оснивања Сједињених Држава у 18. веку, када су Томас Пејн и анонимни аутори „Федералистичких списа“ постали познати штампањем својих личних текстова. Ауторка даље истиче да је каснији развој технологије – поштанског система, телеграфа, телефона, радија и кабловске телевизије допринео да људи презентују вести на много ширим подручјима, наводећи и пример видео снимка атентата на председника САД-а Џона Ф. Кенедија шездесетих година, који је потекао од грађана и брзо се ширио (Крстић, 2011: 100). Као значајан пример грађанског новинарства треба навести и догађај рушења Кула близнакиња у Њујорку 11. септембра 2001. године, у чијем су извештавању видео снимци грађана имали велики утицај. У том периоду (почетак XXI века) бележи се успон Блога и значај његове употребе масовних размера у свету. Према аутору Врајту (Wright), у лето 2005. године је било између 50 и 100 милиона блогера на интернету, са бројем читалаца блогера процењеним на између 200 и 500 милиона према The Blog Herald (Врајт, 2005: 3). До данас, Блог је популарна форма изражавања грађана новинара. Захваљујући могућности да сваки грађанин оснује тематски блог и без цензуре свакодневно објављује текстове и мултимедијалне садржаје, грађанско новинарство је добило посебно на значају са појавом Блога.

Пуна снага грађанске партиципације и друштвене ангажованости омогућена је открићем друштвених мрежа у XXI веку. Од 2004. године оснивањем друштвене мреже Фејсбук и од 2006. године оснивањем мреже Твитер (данас под новим називом X), корисници добијају могућност да у оквиру умрежених заједница деле садржаје на овим платформама јавно или са својим жељеним контактима на

мрежи. У оквиру алата друштвених мрежа, људи се удружују и сачињавају списак пријатеља/пратилаца/контаката са којима деле садржаје у различите сврхе, као и списак страница које одређени корисник прати. Потом се корисници групишу посредством групних алата на мрежама, у оквиру којих се дискутује о темама које одређени умрежени чланови сматрају значајним. Аутори наводе како је истраживање „Pew Research Center-a“ показало да су људи своје поверење пренели са медија на личне мреже и своје пријатеље који сада постају „уредници“ и „чувари капија“ (Раиније према Михајлов Прокоповић и Јевтовић, 2017: 137). Још нека од истраживања „Pew Research Center-a“ показују значајну промену која се догодила у ери дигиталних платформи. Према годишњим истраживањима о стању америчких медија, медијске организације су у пред-дигиталној ери контролисале продукцију вести, али су временом технолошки орјентисане компаније Гугл, Епл (Apple) и Фејсбук успоставиле апсолутни примат и постале доминантан играч на медијском тржишту (Pew Research Center 2016 према Крстић, 2017: 91).

ИСТРАЖИВАЊЕ

Предмет овог истраживања су дигиталне платформе (Фејсбук, Х (Твитер), Јутјуб, Блог, Гугл Мит, Онлајн портали медија), изражавање мишљења студената на њима и друштвена ангажованост студената у њиховој употреби. Основни циљ истраживања је утврдити степен друштвене ангажованости студената на дигиталним платформама, као и степен изражавања ставова и мишљења испитаника на дигиталним платформама. Према даљим циљевима покушаћемо да утврдимо начине на које су студенти друштвено ангажовани на дигиталним платформама, повезаност употребе дигиталних платформи са осећајем укључености у друштвена збивања, ставове студената у вези са употребом дигиталних платформи у сврху друштвене ангажованости и изражавања мишљења, као и доминантну дигиталну платформу посредством које испитаници изражавају мишљење.

За потребе истраживачког дела овог рада, коришћена је анкета делом стандардизована скалом Ликертовог типа. Упитник је посебно конструисан у сврху овог истраживања и реализован је посредством онлајн везе и „Гугл Упитника“. За реализацију упитника посредством Интернета одлучено је из више разлога: предметна циљна група истраживања (студентска популација) активни је корисник интернета; методски инструментариј је одговарајући наслову рада; веб-анкета има многе предности и бројна истраживања посредством ње су се показала веома ефикасним. Примера ради, група аутора која је спровела истраживање посредством „Гугл Упитника“ над студентима, напомиње како је анкета на Гуглу *практичан и флексибилан* формат за попуњавање од стране студената (Индервати и др, 2023: 132).

Упитник за потребе овог истраживања спроведен је међу студентском популацијом, техником *грудве* – упитник је подељен на Фејсбук групе студената и посредством чета са контактима који су

упитник делили даље на Фејсбук групе студената и прослеђивали својим контактима. Укупан узорак испитаника је 147 студената. Испитано је 106 особа женског пола и 41 особа мушког пола. Упитник су попунили студенти Универзитета у Нишу са следећих Факултета: Филозофски факултет; Медицински факултет; Правни факултет; Факултет заштите на раду; Технолошки факултет. Међу испитаницима је било и студената Високе технолошке школе у Лесковцу.

Упитник се састојао од 16 тврдњи. Јединица анализе у овом раду био је корисник дигиталних платформи. Предметне дигиталне платформе су одабране према критеријумима највеће популарности и распрострањености употребе међу интернет корисницима.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Од испитаника је најпре захтевано да означе дигиталне платформе на којима објављују садржаје, како би се утврдила општа заступљеност употребе дигиталних платформи међу студентима.

Табела 1. *Проценат употребе различитих дигиталних платформи*

Означите дигиталне платформе на којима објављујете садржаје		
Дигитална платформа	Проценат	Број студената
<i>Facebook</i>	77,6%	114
<i>Youtube</i>	22,4%	33
<i>X (Twitter)</i>	15,6%	23
<i>Blog</i>	13,6%	20
<i>Нисам активан/на на дигиталним платформама</i>	9,5%	14

На основу добијених резултата из прве тврдње може се констатовати да је испитивани узорак релевантан за постављене циљеве истраживања, с обзиром на то да 91,5% студената објављује садржаје на некој од предметних дигиталних платформи, односно само 9,5% (14 студента) није активно ни на једној од наведених платформи. Међутим, требало би напоменути да је код прве тврдње циљ био испитати студенте на којим платформама објављују садржаје, што не мора да значи да немају отворене профиле на наведеним дигиталним платформама и да их не прате. Међу понуђеним дигиталним платформама, очекиван је резултат према коме највећи број студената објављује садржаје на Фејсбуку, међутим, није очекивана маргинализација других назначених платформи у мери према добијеним резултатима.

Табела 2. *Активност испитаника на дигиталним платформама*

Учествовао/ла сам у организацији трибине/семинара/радионица путем дигиталних платформи (Google Meet, Zoom...)	
Понуђени одговори	Проценат
<i>Једном у протеклих 6 месеци</i>	14,3%
<i>Више пута у протеклих 6 месеци</i>	37,4%
<i>Нисам учествовао/ла</i>	48,3%

Резултати добијени из друге тврдње „Учествовао/ла сам у организацији трибине/семинара/радионица путем дигиталних платформи (Google Meet, Zoom...)“:“, показују да је више од половине испитаника (51,7%, односно 76 студената) учествовало једном или више пута у организацији догађаја посредством дигиталних платформи. Висок је проценат студената (37,4%) који су учествовали у организацији догађаја посредством дигиталних платформи више пута у протеклих 6 месеци, што упућује на то да је више од једне трећине испитаних студената веома активно и друштвено ангажовано на дигиталним платформама. Добијен резултат из друге тврдње се може тумачити као позитиван јер упућује на то да студенти, упркос распрострањеној употреби у сврху забаве и разоноде, дигиталне платформе користе и у сврху друштвеног ангажовања организовањем трибина, семинара или радионица.

Табела 3. Учесталост активности на дигиталним платформама

Редовно присуствујем трибинама/семинарима/радионицама, које су у сфери мог интересовања, посредством дигиталних платформи (Google Meet, Zoom...)	
Понуђени одговори	Проценат
<i>Потпуно сам сагласан/на</i>	21,8%
<i>Углавном сам сагласан/на</i>	41,5%
<i>Неодлучан/на сам</i>	12,2%
<i>Углавном нисам сагласан/на</i>	14,3%
<i>Уопште нисам сагласан/на</i>	10,2%

Са трећом тврдњом из упитника „Редовно присуствујем трибинама/семинарима/радионицама, које су у сфери мог интересовања, посредством дигиталних платформи (Google Meet, Zoom...)“ сагласно је 63,3% (41,5% углавном сагласно, 21,8% у потпуности сагласно). Поред тога што већина студената учествује у организацији догађаја посредством дигиталних платформи, резултат добијен из ове тврдње нам показује да више од половине испитаних студената и редовно присуствује догађајима који се реализују путем дигиталних платформи. Добијени резултати из друге и треће тврдње упућују на то да је честа реализација наведених догађаја посредством онлајн платформи, што представља алтернативу спровођења активности у реалном простору, али утиче и на одрживост функционалности многих међународних организација и догађаја. Сведоци смо да многим предавањима/трибинама/семинарима и сл. није могуће присуствовати у реалном простору због географске удаљености, просторно ограниченог броја чланова или сличних фактора, те је онлајн простор ефикасна алтернатива за реализацију наведених догађаја. Резултати овог истраживања су показали, кроз претходне две анкетне тврдње, да је наведени потенцијал дигиталних платформи искоришћен.

Табела 4. Мишљење испитаника по питању коришћења Фејсбук догађаја

Сматрам да је алат „Facebook Event“ (Фејсбук догађај) погодан и ефикасан у сврси организовања догађаја уживо и окупљања људи (нпр. еколошка акција чишћења паркова, организовање протеста...)	
Понуђени одговори	Проценат
<i>Потпуно сам сагласан/на</i>	38,1%
<i>Углавном сам сагласан/на</i>	44,2%
<i>Неодлучан/на сам</i>	10,9%
<i>Углавном нисам сагласан/на</i>	6,1%
<i>Уопште нисам сагласан/на</i>	0,7%

Резултати из четврте тврдње показују да студенти виде друштвену мрежу Фејсбук као погодну платформу за организовање догађаја и окупљања људи уживо. На то нам указује податак од чак 82,3% сагласних студената (38,1% у потпуности сагласно, 44,2% углавном сагласно) са тврдњом „Сматрам да је алат „Facebook Event“ (Фејсбук догађај) погодан и ефикасан у сврси организовања догађаја уживо и окупљања људи (нпр. еколошка акција чишћења паркова, организовање протеста...)“. С обзиром на висок проценат студената који користе Фејсбук и потенцијал који ова мрежа нуди у организационе сврхе догађаја, добијени резултат је очекиван.

Табела 5. Facebook event као извор информација о друштвено значајним догађајима

Посредством алата „Facebook Event“ долазим до сазнања о друштвено значајним догађајима у којима учествујем	
Понуђени одговори	Проценат
<i>Потпуно сам сагласан/на</i>	23,1%
<i>Углавном сам сагласан/на</i>	45,6%
<i>Неодлучан/на сам</i>	15,6%
<i>Углавном нисам сагласан/на</i>	12,2%
<i>Уопште нисам сагласан/на</i>	3,4%

Поред тога што је већина студената оценило позитивно алат „Event“ на Фејсбуку, резултати су показали и да више од две трећине испитаних студената користи алат „Event“ у сврху доношења до сазнања о друштвено значајним догађајима у којима и учествују. Наиме, према добијеним резултатима 68,7%, односно 101 студент је сагласан (34 студента у потпуности сагласно, 67 студената углавном сагласно) са петом тврдњом „Посредством алата „Facebook Event“ долазим до сазнања о друштвено значајним догађајима у којима учествујем“.

Табела 6. Чланство у одређеним групама на дигиталним платформама

Члан сам одређене групе на некој од дигиталних платформи у оквиру које се разматра о темама од јавног интереса (нпр. група друштвеног покрета – еколошког, политичког...)	
Понуђени одговори	Проценат
<i>Да</i>	45,6%
<i>Не</i>	54,4%

На шесту тврдњу из упитника „Члан сам одређене групе на некој од дигиталних платформи у оквиру које се разматра о темама од јавног интереса (нпр. група Друштвеног покрета - еколошког, политичког...)“, потврдан одговор је означило 45,6%, односно 67 од укупно 147 испитаних студената. Иако је нешто више од половине студената (54,4%) одговорило одрично на наведену тврдњу, може се рећи да је висок и проценат студената који припадају групама чија је сврха разматрање о темама од јавног интереса. То указује на чињеницу да велики број студената, чланством у наведеним групама, користи дигиталне платформе како би проширили свест о значајним друштвеним питањима или директно учествује у њиховој расправи.

Табела 7. Друштвена ангажованост на дигиталним платформама

Када уочим неку неправилност у друштву (нпр. паркирање возила на тротоару, рупа на тротоару или улици, пролазак воза поред подигнуте рампе и сл.) углавном је објавим у виду текста, фотографије или видео снимка на некој од дигиталних платформи	
Понуђени одговори	Проценат
<i>Потпуно сам сагласан/на</i>	1,4%
<i>Углавном сам сагласан/на</i>	8,8%
<i>Неодлучан/на сам</i>	12,2%
<i>Углавном нисам сагласан/на</i>	18,4%
<i>Уопште нисам сагласан/на</i>	59,2%

Међутим, резултати су показали да студенти нису активни на дигиталним платформама када је реч о извештавању о неправилностима у друштву. Са тврдњом „Када уочим одређену неправилност у друштву (нпр. паркирање возила на тротоару, рупа на тротоару или улици, пролазак воза поред подигнуте рампе и сл.) углавном је објавим у виду текста, фотографије или видео снимка на некој од дигиталних платформи“, више од половине студената (59,2%) уопште није сагласно, док 18,4% углавном није сагласно, што је укупно 77,6% несагласних студената по питању ове тврдње. Само 10,2% је сагласно са овом тврдњом што се може посматрати као негативан резултат, с обзиром на то да је, са једне стране, употреба дигиталних платформи међу студентима веома распрострањена, и са друге, да студенти пред-

стављају снагу младих коју би требало усмерити ка борби против неправилности у друштву. Дигиталне платформе су веома погодно место за презентацију, видљивост проблема у друштву и потенцијално разрешење, сходно томе, масовна употреба интернета младих би морала бити усмерена ка релевантним потребама суделовања у заједници, у питањима која се односе на ваљани и просперитетни друштвени развој.

Табела 8. Степен корелације између објављивања садржаја на друштвеним мрежама и осећаја друштвене ангажованости

Слободно објављивање садржаја на дигиталним платформама (ставова, коментара, догађаја итд.) пружа ми осећај друштвене ангажованости у заједници	
Понуђени одговори	Проценат
<i>Потпуно сам сагласан/на</i>	10,9%
<i>Углавном сам сагласан/на</i>	19,7%
<i>Неодлучан/на сам</i>	21,1%
<i>Углавном нисам сагласан/на</i>	23,1%
<i>Уопште нисам сагласан/на</i>	25,2%

Када је реч о повезаности употребе дигиталних платформи - тачније објављивања ставова и коментара са осећајем друштвене ангажованости у заједници, мали број студената је препознало корелацију. Скоро половина испитаника (48,3%) није сагласно са тврдњом „Слободно објављивање садржаја на дигиталним платформама (ставова, коментара, догађаја итд.), пружа ми осећај друштвене ангажованости у заједници“. Мање од једне трећине (30,6%) испитаника је сагласно (и то само 10,9% у потпуности сагласно, 19,7% углавном сагласно) са овом тврдњом. Разлог за добијене резултате из ове тврдње можемо пронаћи у томе што већина испитаних студената не користи предметне дигиталне платформе у сврху објављивања претходно наведених неправилности у друштву, као ни ставова и коментара, што закључујемо из резултата добијених у овом истраживању који су илустровани графиконима у наставку.

Табела 9. Степен осећаја друштвене користи кроз писање Блогова

Писање Блогова ми омогућује да изразим своје ставове и мишљења/ да пишем о темама које ме интересују, што утиче на то да се осећам друштвено корисним	
Понуђени одговори	Проценат
<i>Потпуно сам сагласан/на</i>	4,8%
<i>Углавном сам сагласан/на</i>	3,4%
<i>Неодлучан/на сам</i>	3,4%
<i>Углавном нисам сагласан/на</i>	2%
<i>Не пишем Блогове</i>	86,4%

Резултати добијени из девете тврдње указују на то да скоро сви испитани студенти (86,4%) не пишу Блогове. Само 13,6% студената (20 студената од укупно 147 испитаних) пише Блогове. Од укупно 20 студената који пишу Блогове, 12 студената је сагласно са тврдњом „Писање Блогова ми омогућује да изразим своје ставове и мишљења/да пишем о темама које ме интересују, што утиче на то да се осећам друштвено корисним“.

Табела 10. *Редовност у објављивању садржаја на Фејсбуку*

Редовно објављујем мишљења/ставове на Фејсбуку о темама које ме интересују (у виду коментара, текстуалне објаве, фотографије или видео снимка)	
Понуђени одговори	Проценат
<i>Потпуно сам сагласан/на</i>	6,1%
<i>Углавном сам сагласан/на</i>	10,2%
<i>Неодлучан/на сам</i>	12,2%
<i>Углавном нисам сагласан/на</i>	20,4%
<i>Уопште нисам сагласан/на</i>	51%

На основу добијених резултата из десете тврдње, више од две трећине испитаних студената није активно на Фејсбуку када је у питању објављивање мишљења или ставова. Са тврдњом „Редовно објављујем мишљења/ставове на Фејсбуку о темама које ме интересују (у виду коментара, текстуалне објаве, фотографије или видео снимка)“, 71,4% студената није сагласно (51% у потпуности несагласно, 20,4% углавном несагласно). Добијени резултати из ове тврдње нису очекивани с обзиром на свеприсутност студената на Фејсбуку и чињеницу да они употребљавају Фејсбук у најразличитије сврхе (образовне, забавне, едукацијске, у сврху информисања итд.), што су показала и многа досадашња истраживања.

Табела 11. *Корисност Youtube платформе за подизање свести о друштвено значајним темама*

Сматрам да је Youtube погодна платформа за скретање пажње на друштвене проблеме, те да се објављивањем видео снимака на овој платформи може утицати на подизање друштвене свести о значајним питањима	
Понуђени одговори	Проценат
<i>Потпуно сам сагласан/на</i>	33,3%
<i>Углавном сам сагласан/на</i>	39,5%
<i>Неодлучан/на сам</i>	17%
<i>Углавном нисам сагласан/на</i>	8,2%
<i>Уопште нисам сагласан/на</i>	2%

Студенти препознају Јутјуб као погодну платформу за скретање пажње на друштвене проблеме. Велики проценат испитаних студената (72,8%) је сагласно (33,3% у потпуности сагласно, 39,5% углавном сагласно) са тврдњом „Сматрам да је Youtube погодна платформа за скретање пажње на друштвене проблеме, те да се објављивањем видео снимака на овој платформи може утицати на подизање друштвене свести о значајним питањима“. Добијени резултат је очекиван с обзиром на то да је Јутјуб веома популарна платформа за дељење видео снимака без цензуре.⁵

Табела 12. *Твитер као платформа погодна за изношење ставова и мишљења*

Мислим да је X (Twitter) веома погодна платформа за објављивање ставова и мишљења јер ограничен број карактера омогућује прегледност и ефектност поруке	
Понуђени одговори	Проценат
<i>Потпуно сам сагласан/на</i>	29,9%
<i>Углавном сам сагласан/на</i>	31,3%
<i>Неодлучан/на сам</i>	18,4%
<i>Углавном нисам сагласан/на</i>	12,2%
<i>Уопште нисам сагласан/на</i>	8,2%

Студенти препознају и потенцијал друштвене мреже X (Твитер) када је у питању објављивање ставова и мишљења посредством ове платформе. Више од половине студената (61,2%) је сагласно (29,9% у потпуности сагласно, 31,3% углавном сагласно) са тврдњом „Мислим да је X (Twitter) веома погодна платформа за објављивање ставова и мишљења јер ограничен број карактера омогућује прегледност и ефектност поруке“. Већина испитаника је препознало моћ и предности мреже X, од којих су неке претходно, у теоријском делу рада, наведене.

Табела 13. *Заинтересованост испитаника за коментирање вести у онлајн медијима*

Практикујем да изнесем став/мишљење на вести онлајн портала медија (у секцији коментара на порталу) када сам неком темом „погођен/на“ или кад нисам сагласан/на са наводима у вести	
Понуђени одговори	Проценат
<i>Потпуно сам сагласан/на</i>	6,8%
<i>Углавном сам сагласан/на</i>	10,2%
<i>Неодлучан/на сам</i>	14,3%
<i>Углавном нисам сагласан/на</i>	20,4%
<i>Уопште нисам сагласан/на</i>	48,3

Већина испитаних студената није активно када је у питању коментарисање вести Онлајн портала медија. Нешто више од две трећине испитаника (68,7%) није сагласно (и то 48,3% у потпуности несагласно, 20,4% делимично несагласно) са тврдњом „Практикујем да изнесем став/мишљење на вести Онлајн портала медија (у секцији коменатара на Порталу) када сам неком темом „погођен/на“ или када нисам сагласан/на са наводима у вести“.

Табела 14. Став испитаника о објављивању коментара у зависности од онлајн канала

Радије се одлучујем да објавим коментар о догађају који сматрам важним на Фејсбуку, Х-у (Твитеру), Блогу или Јутјубу него ли на званичном порталу онлајн медија	
Понуђени одговори	Проценат
<i>Потпуно сам сагласан/на</i>	8,2%
<i>Углавном сам сагласан/на</i>	28,6%
<i>Неодлучан/на сам</i>	23,8%
<i>Углавном нисам сагласан/на</i>	12,2%
<i>Уопште нисам сагласан/на</i>	27,2%

У вези са тврдњом „Радије се одлучујем да објавим коментар, о догађају који сматрам важним, на Фејсбуку, Х-у (Твитеру), Блогу или Јутјубу него ли на званичном Порталу онлајн медија“, мишљења су подељена. Сагласних студената по питању ове тврдње је 36,8% (54 студента) у односу на несагласне 39,4% (58 студената). Овде добијени резултати нису у складу са очекиваним. Наиме, очекивано је више сагласних студената са овом тврдњом, с обзиром на претпоставку да студенти доживљавају друштвене мреже као слободније место за изражавање у односу на званичне Портале медија. Претпоставка проистиче, између осталог, из чињенице да студенти деле садржаје у различите сврхе посредством друштвених мрежа, за разлику од Портала медија.

Табела 15. Ставови испитаника по питању утицаја коментара на креаторе вести на дигиталним платформама

Сматрам да могућност коментарисања грађана утиче на креаторе вести на дигиталним платформама да одговорније извештавају о друштвено релевантним темама	
Понуђени одговори	Проценат
<i>Потпуно сам сагласан/на</i>	19%
<i>Углавном сам сагласан/на</i>	35,4%
<i>Неодлучан/на сам</i>	19%
<i>Углавном нисам сагласан/на</i>	16,3%
<i>Уопште нисам сагласан/на</i>	10,2%

Више од половине испитаника 54,4% је сагласно (19% у потпуности сагласно, 35,4% углавном сагласно) са тврдњом „Сматрам да могућност коментарисања грађана утиче на креаторе вести на дигиталним платформама да одговорније извештавају о друштвено релевантним темама“. Упркос томе што мали број студената коментарише вести на дигиталним платформама, из одговора испитаника на ову тврдњу се може закључити да већина студената препознаје могућност коментарисања као важан фактор утицаја и позив на друштвену одговорност.

Табела 16. *Степен коришћења предметних дигиталних платформи*

Најчешће користим следећу дигиталну платформу за изражавање ставова и мишљења	
Понуђени одговори	Проценат
<i>Facebook</i>	61,2%
<i>X (Twitter)</i>	10,2%
<i>Blog</i>	2,7%
<i>Youtube</i>	25,9%

Иако мали број испитаних студената објављује ставове и мишљења на дигиталним платформама, резултати из последње тврдње нам показују да и када то чине, највећи проценат (61,2%) студената се најпре опредељује за изражавање посредством Фејсбук платформе, што је и очекивано. Међутим, очекивана је и знатно већа употреба друштвене мреже X у сврху изражавања ставова и мишљења. Резултати су ипак показали да се студенти опредељују пре за Јутјуб платформу (25,9% испитаника) када је у питању изражавање ставова и мишљења, за разлику од платформе X (10,2% испитаника).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Анализирањем добијених резултата, полазиште закључних разматрања би било да је најраспрострањенија употреба друштвене мреже *Фејсбук* међу студентима, за разлику од платформи *Јутјуб*, *X (Твитер)* и *Блог* на којима је активно у објављивању садржаја мање од једне четвртине испитаника. Студенти су активни и друштвено ангажовани на дигиталним платформама када је у питању организација и праћење догађаја попут семинара, трибина или радионица. Резултати су показали и да студенти сматрају Фејсбук погодном и ефикасном платформом за организовање догађаја уживо, као и то да посредством ње долазе до сазнања о друштвено значајним догађајима у којима и учествују. Међутим, иако дигиталне платформе представљају слободно место за изражавање без претходне провере садржаја и могуће цензуре, студенти нису активни у изражавању ставова и мишљења посредством њих. Резултати показују да студенти

не користе дигиталне платформе ни за приказивање друштвених проблема на које наилазе. С обзиром на чињеницу да је једна од главних предности дигиталних платформи у односу на традиционалне медије омогућена интерактивност, односно успостављање двосмерне комуникације између презентера информација и публике, добијени резултати нису у складу са очекиваним. Студенти би, као *дигитални домороци*⁶, најпре требало да користе дигиталне платформе за дискусију, упућивање на неправилности и јавну презентацију проблема у циљу ширења колективне свести народа.

Даљим тумачењем резултата, може се закључити да су ставови студената позитивни по питању употребе дигиталних платформи за изражавање ставова и мишљења и у сврху друштвене ангажованости. Студенти препознају и моћ коментара тиме што сматрају да је могућност коментарисања важан фактор којим се утиче на одговорније извештавање (од стране креатора вести) на дигиталним платформама, што се може тумачити да би улога грађана као „контролора медија“ могла имати утицаја у одговорнијем извештавању. Ипак, упркос свести студената о реалном потенцијалу мрежа, показало се да их не користе у сврху коментарисања. Потребно је напоменути и да не постоји значајна разлика између објављивања ставова студената на званичним Порталима медија и платформи Фејсбук. Висок проценат студената и готово идентичан није активан у објављивању мишљења и ставова на званичним Порталима медија (68,7%) као ни на платформи Фејсбук (71,4%). Имајући у виду да је употреба Фејсбука међу испитаницима веома распрострањена, очекивано је било да су студенти слободнији у изражавању на Фејсбуку. Није уочена ни значајна повезаност употребе дигиталних платформи у сврху објављивања ставова са осећајем друштвене ангажованости. Но, претпоставка је да је добијени резултат проистекао из чињенице да студенти не употребљавају дигиталне платформе у сврху изражавања ставова.

Иако већина студената препознаје Јутјуб као погодну платформу за ширење друштвене свести о значајним питањима, и Х (Твитер) као веома погодну платформу за објављивање ставова и мишљења, резултати показују да је веома мали број студената активно у дељењу садржаја у било које сврхе посредством ових платформи. Најмање коришћена платформа међу студентима је Блог. Требало би истаћи да је Блог моћна платформа за слободно изражавање, посредством које је од њеног настанка до данас остварен велики утицај⁷ у свету у разне сврхе. Може се рећи и да је Блог колевка грађанског новинарства на интернету. Према томе, важно је инсистирати на обнову употребе Блог-а међу студентима, као и међу старијим генерацијама.

⁶ Марк Пренски (Marc Prensky) употребљава термин дигитални домороци под којим подразумева генерације рођене у дигиталној ери коју доживљавају „природном“ (Пренски према Шмакић, 2016: 1335).

⁷ Познат је пример када је блогер Цеф Царвис, као незадовољни купац производа компаније „Dell“, писао у блогу о незадовољству производом наведене компаније – резултат тога било је опадање продаје производа „Dell“.

Имајући у виду потенцијал и предности дигиталних платформи у сврху друштвеног ангажовања, од којих су неке претходно наведене у раду, потребно је позивати на њихову употребу у циљу постизања плурализма мишљења, видљивости различитих ставова и друштвених проблема. Како је ово истраживање показало да су студенти активни у организовању семинара, трибина или радионица посредством дигиталних платформи, предлог би могао бити да се организују семинари, у оквиру којих би биле представљене конкретне могућности и предности дигиталне сфере, у циљу подстицаја на учешће у расправама о друштвено релевантним темама.

ЛИТЕРАТУРА

- Castells (2004): M. Castells, *The network society A cross-cultural perspective*, Edward Elgar.
- Castells (2014). M. Castells, *Moć komunikacije*, Beograd: Clio.
- Inderawati, Hayati, Marlina, Novarita, Awalludin, Anam (2023): R. Inderawati, R. Hayati, R. Marlina, N. Novarita, A. Awalludin, S. Anam, Argumentative Essay and Vocabulary Enrichment of English Students by Utilizing Google Translate. *English Community Journal*, 6(2), 131-141.
- Krstić (2011): A. Krstić, Грађанско новинарство–шансе и изазови за новинарску професију. *CM Komunikacija i mediji*, 6(20), 97-115.
- Krstić (2017): A. Krstić Medijska upotreba augmentovane i virtuelne stvarnosti: problematizacija koncepta „imerzivnog “novinarstva. *CM Komunikacija i mediji*, 12(41), 81-104.
- Mihajlov Prokopović (2017). A. Mihajlov Prokopović, Media and Technology: Digital Optimists and Digital Pessimists. *FACTA UNIVERSITATIS-Philosophy, Sociology, Psychology and History*, 16(02), 117-127.
- Mihajlov Prokopović, Jevtović (2017): A. Mihajlov Prokopović, Z. Jevtović, Transformation of traditional media in Serbia to the networked society. *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene*. 136-147.
- Negropont (1998): N. Negropont, *Biti digitalan*. Beograd: Clio.
- Šmakić (2016): K. Šmakić, Друштвене мреже и млади: утјецај опције „like“ на креативно понашање младих. *In Medias Res*, 5(9), 1333-338.
- Wellman (2004): B. Wellman, The three ages of internet studies: ten, five and zero years ago. *New media & society*, 6(1), 123-129.
- Wright (2005): J. Wright, *Blog marketing*. McGraw-Hill Professional Publishing.
- Zgrabljic Rotar (2017): N. Zgrabljic Rotar, Нови медији дигиталног доба. *Informacijska tehnologija i mediji*, 2016, 57-64.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

www.juznevesti.com

**DIGITAL PLATFORMS AS A MEDIUM OF SOCIAL ENGAGEMENT
AND EXPRESSION OF OPINION AMONG STUDENTS**

65

Summary

The discovery of the Internet created an alternative space to the real one - virtual space. In it, communication tools such as social networks, websites, applications, which can be united under the term "digital platforms", are constantly being developed. By combining the use of various internet tools, users are enabled to be socially engaged and active in discussions on relevant topics. In the information era, all people have the opportunity to create and freely share content on the Internet. Digital platforms have provided a space for the presentation of information, attitudes, knowledge, problems, either in textual form or in the format of multimedia content. Users of digital platforms have the opportunity to express interpretations freely on the Internet, to report on events and participate in the creation of meaning about the world and phenomena, as well as to participate in solving social problems. The main goals of this research are to determine the degree of social engagement of students on digital platforms, as well as the degree of expression of attitudes and opinions of respondents on them. The results showed that students are active and socially engaged on digital platforms when it comes to organizing and following events such as seminars, forums, workshops. However, students are not active in expressing their attitudes and opinions through digital platforms. The results also show that students do not use digital platforms to show the social problems they encounter.

Key words: digital platforms, Facebook, citizen journalism, students, social engagement.

ОСВРТИ

Ово књига је ново издање у оквиру едиције Института друштвених наука у Београду, у оквирима које се даје осврт на дело његових познатих сарадника. Након до сада већ објављених томова посвећених А. Крешићу и Љ. Тадићу, пред нама је треће издање тог издавачког низа, посвећено у домаћој и регионалној јавности познатом аутору Ђуру Шушњићу. Рецензенти су С. Томовић-Шундић, З. Кубурић и М. Јововић Пантелић, а приложници Ч. Чупић, И. Цвитковић, Р. Божовић, Д. Павилица, С. Гавриловић, Г. Башић, С. Пилетић, М. Марковић, С. Кукић, Д. Ђорђевић, М. Вукомановић, М. Благојевић, Д. Вукчевић, те и сам Шушњић, који је написао чак три прилога. Обимну *Библиографију* сачинио је Д. Аранитовић. Осим једног раније у једном подгоричком часопису већ објављеног текста, сви остали прилози су писани посебно за ово издање. Већина њих је пригодног карактера („пригодничарски осврти“), укључујући сећања на лично познанство, доживљавање његових публикација и предавања, сусретања и сарадњу са Шушњићем, његово академско деловање... У мањини су, пак, прилози посвећени научној анализи његовог дела, као што су то, пре свега, текстови Вукомановића и Благојевића о интерпретацији религије. Општа сврсисходност овог издања је недвојбена, с обзиром на велики број објављених радова аутора, њихов одјек на нашој интелектуалној сцени, те импозантну академску каријеру на релацији Загреб-Нови Сад-Београд-Ниш-Подгорица... Друго је, пак, питање саме изведбе тог пројекта, тј. да ли су приказ и оцена његовог дела овде урађени на најбољи начин, увек следећи универзално прихваћеним научним стандардима. У том погледу, могле би се изразити и извесне резерве. Наиме, у складу са у нашем културном миљеу у оваквим приликама увреженим навикама, и овде се манифестује склоност ка претераним похвалама, те изостајање једног уравнотеженог приступа који би регистровао како достигнућа, тако и одређена отворена питања и теоријске дефиците у делима аутора. Као што је то, на пример, било узорним начином урађено у издању Института за филозофију и друштвену теорију посвећеном делу познатог филозофа Ненада Мишчевића („Сва лица филозофије“, 2012). При чему је овом аутору у складу са добрим академском обичајима била пружена прилика да на крају зборника одговори на изречене коментаре и критичке примедбе приложника. Насупрот томе, све овде изложене оцене су искључиво и наглашено позитивне, уз игнорисање налаза критичке рецепције списа овог аутора, утемељених указивања на неке њихове, не безначајне недостатке. Тиме се практично уједно следи већ познатој склоности и самог Шушњића, да критике његових теза оставља без одговора, у нескладу са његовим јавним заговарањем „дијалога“. Тако Чупић његова предавања одређује као „концерте“, те „праве чаролије узбуђења, занесењаштва и очаравања“, на којима је присутна „славска раздраганост, уз магијски и мистични ритуал“. При чему на

¹ Чедомир Чупић, прир., *Живот за идеју. Мисао и дело Ђ. Шушњића*. Београд, Институт друштвених наука, 2023, стр. 321.

завршетку предавања „влада осећај краја врхунске музичке мајсторије“, која „све у простору уздиже до божанских висина“. Такође се код више приложника може наћи необично и неодмерено казивање о тзв. „Ђурологији“ – као „једној врсти духовне религиозности“ (Г. Башић), „специфичном виду васпитања“, те ваљда и једној новоформираној дисциплини људског духа (?). Аутор се оцењује као „највећи живи мудрац“ за којег се зна, „за сва времена“, „вечан“, „витез позива“, „мислилац који се игра“, те пореди и са великанима уметности, Бахом, Моцартом, Бетовеном, Чајковским... (С. Пилетић). Питање је да ли су оваква егзалтирана претеривања била неопходна у оквирима овог издања.

Кроз вишеструке прилоге у довољној мери су констатовани и истицани Шушњићево реторичко и педагошко умеће, „идејни и просветитељски утицај у јавности“, ширина његовог образовања, које укључује и област књижевности, те сензибилност за важна питања људске егзистенције и мишљења, концентрисано бављење њима током више деценија... Могло би се, уз сво уважавање рећи, да његови доприноси разматрању тих питања нису увек били истог домета, нити сасвим оригинални, али вазда подстицајни за даља разматрања. Као што је то у овом зборнику још једном утврђено, главна списи овог популарног аутора су „Појам социолошког закона“ (1967), „Критика социолошке методе“ (1973) „Рибари људских душа (1976)“, „Отпори критичком мишљењу“ (1989), „Религија“ (1998/2009), „Методологија“ (2018), „Теорија културе“ (2014)... Пре свега, прве две од тих књига су рађене у оквирима стриктно научног приступа, док су потоње већином препознатљиве по једном допадљивом есејистичком стилу, пласирању лепих формулација и цитата, те атрактивној тематици. Прва од тих публикација је својевремено наишла на добар пријем у струковној јавности, а друга је дуго важила као успешан и педагошки подесан уџбеник у оквирима студија социологије. Потоња књига „Методологија“ није, пак, поновила успех „Критике социолошке методе“ и јасно заостаје за не једино интернационалним, већ уједно и домаћим (М. Марковић, С. Новаковић...) нивоом дискусије на ту тему. Неке од његових потоњих књига ваља, пак, разумети и у друштвено-културном контексту у којем су настајале, те имале и извесно еманципаторско дејство у односу на специфичности тог времена.

Овај зборник, пре свега, ваља препоручити читаоцима, у мањој мери упознатим са нашом интелектуалном сценом позног двадесетог и раног двадесет и првог века и њеним утицајним актерима, јер нуди низ информација о делу и деловању аутора у том времену, тадашњим друштвеним приликама. Занимљиво је да, у овде публикованим његовим сећањима, још не налазимо лично објашњење нерасветљене околности своједобног изостајања директних сарадње са у свету признатом школом „праксис-филозофије“ – како њеним загребачким, тако и београдским крилом – упркос извесне идејне блискости. Прогноза приређивача Ч. Чупића, да ће право Шушњићево „место у интелектуалној заједници и на интелектуалној лествици“ у будуће бити „на врху те лествице и заједнице“, могла би ипак сачекати једно обух-

ватније критичко вредновање његовог дела. Те поређење са делима других наших значајних аутора – попут Михаила Марковића, Николе Милошевића, Михаила Ђурића, Сретена Марића...

Драган Јаковљевић,
универзитетски професор у пензији

ПРИКАЗИ

Књига *Доба вештачке интелигенције и наша људска будућност* указује на један од најважнијих изазова са којим се суочава човечанство. Убрзани развој и примена вештачке интелигенције (у даљем тексту: ВИ) мења ток људске историје, а дубина те трансформације, по схватању аутора, захтева нови филозофски оквир. Не ради се само о томе да ће велики део активности обављати ВИ већ се мењају темељне људске способности и сама стварност онаква каква је доступна сазнајним моћима човека. Аутори не заговарају ни оптимистичан ни песимистичан приступ већ указују на то да људи и даље контролишу своју будућност, али да морају да је обликују својим вредностима.

Књига Хенрија Кисинцера, Ерика Шмита и Даниела Хатенлокера састоји се од седам поглавља: након приказа основних одлика и историјског развоја ВИ, анализира се њена примена на глобалним мрежним платформама и у сфери безбедности, као и утицај на људски идентитет. У последњем поглављу разматра се будућност човечанства у контексту развоја ВИ. Књига је опремљена индексом појмова и белешком о ауторима.

Неколико је одлика ове књиге које је препоручују стручној и широј јавности. Једна од њих јесте начин излагања и стил, приступачан и читаоцима који немају техничко образовање. Књига почиње описом неколико примера (*AlphaZero*, откриће антибиотика халицин и GPT₃) који јасно показују шта је ВИ и по чему се разликује од других рачунарских програма. Човечанство развија „нов и изузетно моћан механизам за истраживање и организовање стварности“ који нам у многим аспектима остаје недокучив (стр. 10–11). ВИ је сложена и противречна – открива до сада непознате аспекте стварности, обавља задатке који „захтевају интелигенцију на нивоу човека“ (стр. 10), учи и решава задатке другачије него што то ради човек, постаје свеприсутна, испољава изузетне способности и, истовремено, дејче грешке.

Аутори одбацују могућност да се развој ВИ може зауставити – увек ће се наћи неко ко је довољно храбар и ко ће тиме остварити корист. За разлику од ранијих технолошких промена, ВИ ће трансформисати све области људског искуства, мењајући начин на који људи разумеју стварност и своју улогу у свету у коме ће се одлуке доносити на три начина: преко људи, путем машина и сарадњом људи и машина. Аутори истичу да оваква промена сама по себи није ни претећа ни искупљујућа, али да отвара низ питања. То је друга карактеристика која препоручује ову књигу – промишљање крајњих последица трансформације којој сведочимо. Потреба за оваквим приступом је утолико већа што се, с једне стране, полако навикавамо на невидљиву интеграцију ВИ у свакодневни живот, а са друге стране, то је технологија која је не-

¹ Хенри Кисинцер, Ерик Шмит и Даниел Хатенлокер, *Доба вештачке интелигенције и наша људска будућност*, изабрана дела, књига 5. Београд: Клуб ПЛУС, 2023, стр. 149. Први пут на српском језику књига је објављена 2022. код истог издавача.

разумљива и мистериозна за већину људи, „технологија ван домаћаја лаичког разумевања“ (стр. 128). Велики број људи бави се развојем ВИ, али недостају размишљања о последицама технологије за човечанство – друштвеним, правним, филозофским, духовним, моралним. „Ово је револуција за коју нас постојећи филозофски концепти и друштвене институције остављају углавном неспремне“ (стр. 18).

У другом делу („Како смо овде доспели“) дат је историјски осврт на развој људске мисли са нагласком на утицај технологије на развој људског сазнања, његове филозофске претпоставке и друштвене промене које су га пратиле. Централна просветитељска премиса – сазнавање света помоћу људског ума корак по корак – доводи се у питање са развојем рачунара: људски ум више није једини који открива стварности, а дигитални свет не подстиче промишљање и концептуализацију.

У поглављу „Од Тјуринга до данас“ приказана је еволуција вештачке интелигенције од првих рачунара до машина које саме уче при чему се посебно истиче продор остварен коришћењем вештачких неуронских мрежа. Истиче се да је ВИ, за разлику од традиционалних рачунарски програма, „непрецизна, динамична, новонастала и способна да ‘учи’“ (стр. 35) што је чини револуционарном. Истовремено, она прави грешке на чије узроке аутори указују. Технолошки концепти који покрећу ВИ су сложени, а њихово разумевање „од виталног је значаја за разумевање друштвених, културних и политичких промена“ које доноси (стр. 36). Не може се предвидети да ли ће се развити општа вештачка интелигенција (AGI), али се може очекивати ширење аутоматизације и интеракције човека и машине. Док се бројне позитивне практичне последице овог развоја могу предвидети (здравље, безбедност, ефикасно пословање), то није случај са друштвеним последицама. Због ризика које са собом носи ВИ, њен развој и примену не можемо препустити било ком учеснику, „било да се ради о истраживачима, компанијама, владама или организацијама цивилног друштва“ (стр. 47).

Уместо дистопијског страха од машина које стичу самосвест или подижу побуну против својих творца, боље је усмерити се на разумевање интеграције вештачке интелигенције у наше животе па се у наредним поглављима аутори баве применом ВИ у неколико посебних области. На глобалним мрежним платформама успостављају се нове врсте односа – међу људима који користе платформе, између ВИ и људи, као и између креатора и оператера ових услуга и влада. Аутори проблематизују низ аспеката примене ВИ на глобалним мрежним платформама које, захваљујући моћи којом располажу, постају национални и глобални актери. Логика функционисања ВИ (како успостављају стандарде своје заједнице, како врше селекцију информација и креирају стварност) остаје углавном непозната корисницима, а стварање дезинформација и борба против њих се све више аутоматизују. Аутори указују на два проблема који се односе на улогу државе и компанија: први је цензура садржаја на мрежним платформама (проблематично је да моћ цензуре садржаја имају било приватне компаније било држава), а други је утицај компанија и државе на друштвене процесе које до сада није контролисао ниједан актер већ су били резул-

тат милиона индивидуалних интеракција у физичком свету (стр. 72). Због значаја мрежних платформи јављају се стратешке, технолошке и етичке дилеме и питања регулације њиховог рада за шта тек треба да се успостави заједнички референтни оквир међу актерима који имају различит приступ овом проблему.

У области безбедности ВИ се примењује у развоју смртоносног аутономног оружја, повећавању конвенционалног, нуклеарног и сајбер оружја и трансформацији стратегија. До данас ниједна технологија није обједињавала три особине: двострука употреба, лако ширење и огромни деструктивни потенцијал. Релативно ниска цена сајбер моћи и операција, с једне стране, и релативна моћ порицања, са друге стране, омогућавају да различити актери, владини и невладини, користе ова оружја. Дигитализација и умрежавање створили су војни и одбрамбени систем „запањујуће сложености, досега и рањивости“ (стр. 99). Увођење не-људске логике у војне системе трансформисаће стратегије и изазвати непредвидљиве последице. Аутори истичу потребу контроле наоружања са ВИ, слично стратегији одвраћања током хладног рата, при чему одбрана треба да буде аутоматизована, али под контролом људи.

Шесто поглавље („Вештачка интелигенција и људски идентитет“) бави се проблемима трансформације људског искуства, сазнања, образовања, науке и одлучивања. Ако ВИ обавља задатке које је раније обављао човек, а понекад и превазилази људску интелигенцију „она заправо доводи у питање дефинишући атрибут онога што значи бити човек“ (стр. 109), мењајући и дефиниције људских улога, тежњи и остварења. У науку, као врхунски израз човековог разума, ВИ уноси „једну не-људску, различиту-од-људског димензију“ (стр. 115). Она све више обликује наше информисање и учење, а селекција информација и персонализација могу да искриве слику стварности и продубљују пристраности, удаљавајући нас од истине. Парадоксално, људски разум ће се „истовремено и увећати и смањити“ (стр. 128). Ако се социјализација буде одвијала у процесу интеракције са персонализованим дигиталним помоћницима, без људског сензибилитета и емоција, питање је како ће то утицати на друштвеност као суштинско обележје човека као бића. ВИ доноси предности у различитим областима (ефикасно управљање, прецизне, мање пристрасне одлуке, креативност), али већина људи не разуме шта, зашто и како она ради. Због тога ће људима недостајати смисао и морално оправдање одлука система над којима немају контролу, а које утичу на њихов живот. Развој ВИ доводи у питање јединственост и релативне вредности људских способности (стр. 111) као што је одговорност и слобода делања појединца који доноси одлуке. Моћ ВИ поставиће питање слободног друштва, па чак и слободне воље.

Аутори разматрају и различите реакције људи на ширење ВИ, потенцијалне поделе на „физикалисте“ и „виртуелисте“, на „домороце виртуелне интелигенције“ и оне који то нису. ВИ може да преузме одлучујућу улогу у истраживању и управљању физичким и дигиталним светом, а многи људи могу да се повуку у „индивидуалне, филтриране

светове „по поруџбини“ (120). Како се ВИ буде развијала, посебно општа ВИ, људима ће се све више чинити као блиско биће, „као нека комбинација алата, љубимца и ума“ (стр. 130). Пред друштвом је да дефинише улогу људи у новом добу: које аспекте живота ће да препусте ВИ, које ће да оставе за сарадњу ВИ и људи, а које ће да резервишу за људску интелигенцију (111). У свакој примени кључно је да појединци буду обавештени када су у вези са ВИ, а ограничења би морала да буду дефинисана на националном или међународном нивоу. Да бисмо осмислили своје место у свету, уместо значаја људског разума, централно место, по мишљењу аутора, треба да има људско достојанство и аутономије (стр. 120).

Од уводног текста до последњег поглавља („Вештачка интелигенција и будућност“) аутори наглашавају своју основну тезу: да су промене такве да улазимо у нову епоху у којој не само да ћемо морати да ределинишемо своју улогу као јединог сазнајног субјекта, већ ћемо морати да преосмислимо и саму стварност коју истражујемо, а то ће бити праћено трансформацијом друштвеног, економског и политичког уређења. Средњовековни свет је имао свој *imago dei*, доба разума је имало свој *cogito ergo sum*. „Доба ВИ тек треба да дефинише своје организационе принципе, своје моралне концепте или осећај за тежње и ограничења“ (стр. 124). Створена од стране људи, ВИ треба да буде надгледана од стране људи, а за то је неопходна филозофска перспектива која би разумела њене шире импликације: „Епохи ВИ потребан је њен Декарт, њен Кант, да објасни шта се ствара и шта ће то значити за човечанство“ (стр. 132). Еволуција ВИ ће се десити брже него што очекујемо. Зато човечанство мора да искористи све своје ресурсе – разум, веру, традицију и технологију – како би прилагодило свој однос са стварношћу тако да он остане људски (стр. 124). Друштво мора да се суочи са импликацијама ВИ, да сноси одговорност за њен развој и примену, а за то је најважнији развој етике.

У том процесу човечанство ће се суочавати са низом питања која аутори формулишу кроз читаву књигу. То је још једна карактеристика која је препоручује за читање. Нека од питања су: Ако ВИ решава неки проблем на начин који људи не разумеју, да ли ми тако напредујемо ка знању или се знање удаљава од нас? Ако ВИ „мисли“ или се приближава размишљању, ко смо онда ми? Ако машине све више обављају задатке које су некада само људи били у стању да раде, шта је онда то што ће чинити наш људски идентитет? Ако се контрола информација препусти ВИ, шта је са садржајем у који јавност никад нема увид? Како ће одрастање уз ВИ утицати на игру, машту, перцепцију света, склапање пријатељстава и уклапање у заједницу? Ако информације и забава постану имерзивни, персонализовани и синтетички, да ли ће друштво имати заједничку културу? Како се ВИ може интегрисати у традиционалне концепте друштвених норми и међународне равнотеже? Да ли је демократија могућа у свету у коме мали број организација управља неколицином „генијалних машина“? „Конечно, поставља се једно „мета“ питање: да ли потребу за филозофијом могу да задовоље људи уз *помоћ* вештачке интелигенције, која другачије тумачи (и тако другачије разуме) свет?“ (стр. 138)

Књига је први пут објављена на енглеском језику септембра 2021. године. Од тада је прошло четири године импресивног развоја и ширења примене ВИ. Уместо да је учини застарелом, управо је тај развој коме сведочимо разлог за (поновно) читање ове књиге. Питања која она поставља данас су још актуелнија, а круг заинтересованих се шири како све више људи има непосредну интеракцију са ВИ и(или) постаје свесно утицаја који она има на њихово информисање, рад, економију, рат, учење, забаву, свакодневницу.

Књига пред нама истиче првенствено потребу новог филозофског оквира који би одговорио на темељна питања постојања човечанства у новим условима, али указује и на изазове за друштвене науке. Различите дисциплине (социологија, економија, политичке науке, психологија) покушавају да одговоре на ове изазове кроз бројна истраживања друштвених промена и њихових последица за појединце и функционисање друштва. Успостављају се нове (под)дисциплине, а већ постојеће проширују своје поље истраживања; стварају се нови и рedefинишу постојећи појмови, проверава се применљивост научних теорија за објашњење измењене друштвене стварности, развијају хипотезе и емпиријске генерализације. Поред тога, књига Кисинцера и сарадника упућује нас и на два темељна задатка који стоје пред социологијом и другим друштвеним наукама. Први се односи на развој научне методологије – отвореност према новим могућностима које пружа примена ВИ у друштвеним истраживањима. Други задатак је теоријске природе и подразумева настојање да се одговори на питања о природи ове велике трансформације (Полањи 2003) којој присуствујемо, да се испод феноменологије бројних нових или измењених друштвених појава разазнају дубље структурне промене и одреде суштинске одлике савременог друштва и главне развојне тенденције. Зато су нам потребне идеје и теорије које ће нам омогућити да ново схватимо на нов начин и живимо с њим, а да истовремено очувамо „добре односе са трезорима традиције“ (Бек 2001, 21).

ЛИТЕРАТУРА

- Бек, Урлих. *Ризично друштво: у сусрет новој модерни*. Београд: „Филип Вишњић“, 2001.
- Кисинцер, Хенри, Ерик Шмит и Даниел Хатенлокер. *Доба вештачке интелигенције и наша људска будућност*. Београд: Клуб плус, 2023.
- Полањи, Карл. *Велика трансформација: политичка и економска исходишта нашег времена*. Београд: „Филип Вишњић“, 2003.

Гордана В. Стојић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Депарتمان за социологију

Зборник радова „Млади на селу: демографска, друштвено-економска, политичка и културна перспектива“ састављен је од прилога учесника истоимене научне конференције, одржане 21. јуна 2024. године на Филозофском факултету у Нишу. Скуп је био посвећен сећању на др Сузану Марковић Крстић, редовну професорку Филозофског факултета у Нишу чији је научно-истраживачки рад био усмерен на проблеме села, младих и образовања.

Осим „Предговора“, зборник садржи ауторске прилоге петнаесторо научних радника са Универзитета у Подгорици, Новом Саду, Београду и Нишу. Поред оригиналних ауторских прилога, засебну целину у зборнику чини приказ четири монографије проф. др Сузане Марковић Крстић и њена биографија са библиографијом радова.

Полазећи од хипотезе о узајамном односу између економског развоја и демографских промена, али и противуречности и асиметричности овог односа у друштвеном развоју у савремености, Љубиша Митровић у тексту „Регионалне неједнакости у Србији и демографске промене – Прилог регионалној социјалној демографији југоисточне Србије“ разматра однос између регионалних неједнакости и развојних и демографских промена у југоисточној Србији. Залажући се за демографску и развојну обнову села и пољопривреде, аутор предлаже спровођење радикалног програма друштвено-економских промена: остваривање целовитог и дугорочног програма активне пронаталитетске политике, критичко преиспитивање и радикално редефинисање неолибералне стратегије зависне модернизације, развоја и управљања, изградња нове политике регионалног развоја Србије, промена односа друштва према раду и резултатима рада сељака у пољопривреди и на селу, заснивање развоја села и демографске обнове на принципима нове мобилности пољопривредних произвођача у задружне савезе и уз нескривену подршку привредне коморе, Владе и научне јавности итд.

Драгољуб Б. Ђорђевић у тексту „О омладини, младима на селу и младим сељацима“ покреће теоријску расправу о омладини као социолошкој теми и о концептуалним недоумицама око одређења омладине, али и нуди типологију младих на селу и разматра положај и будућност младих сељака.

Разумевајући партиципативна истраживања заснована на заједници као вид акционих истраживања у којима се решавају специфични проблеми одређених друштвених група или заједница, Јасмина Петровић у раду „Употреба фокусгрупног интервјуа у партиципативним истраживањима заснованим на заједници: методолошки алат за развој и евалуацију различитих програма подршке руралним подручјима Србије“ пропитује потенцијале употребе фокус групног истраживања у области руралног развоја. Практично мотивисана

¹ Лела Милошевић Радловић и Гордана Стојић, прир., *Млади на селу: демографска, друштвено-економска, политичка и културна перспектива*. Ниш: Филозофски факултет у Нишу, 2024, стр. 275.

фокусгрупна истраживања у руралним заједницама вишеструко су корисна: „Резултати фокусгрупног интервјуа се могу употребити за предвиђање реакција на примену одређених мера јавних политика, програма и развијање сервиса и брзо добити повратне информације од више група стејкхолдера. Њима можемо установити став заинтересоване јавности са неколико састанака и поново се фокусирати на тражење решења“ (стр. 32–33). Ауторка закључује да „фокусгрупни интервју може бити веома корисна истраживачка техника у склопу партиципативних истраживања како у домену откривања приоритетних потреба, проблема и специфичности руралних заједница, група и појединаца, тако и као техника погодна за евалуацију спроведених мера и корекцију планираних мера руралног развоја“ (стр. 34). Ова техника може послужити и као вид предистраживања или постистраживања када се њени резултати користе комплементарно са резултатима других примењених истраживачких поступака у склопу стратегије истраживања заснованим на заједници.

Раде Шаровић и Горан Ћеранић у тексту „Промјене у демографској структури црногорског села, историјска ретроспектива“ врше историјску рекапитулацију развоја сељачке популације у црногорском друштву у последњих седамдесет година који су довели до садашњег стања у коме се налази црногорско село. Аутори су посебно критични према могућностима за ревитализацију црногорског села у постсоцијалистичком периоду: „Дјелимично извршена својинска трансформација великих пољопривредних предузећа, и даље неријешено питање прилагођавања ситносељачког сектора тржишној привреди, недостатак капитала за опремање модерном механизацијом и опремом, неизграђена тржишна инфраструктура у служби пољопривредних породичних газдинстава, чинили су главне карактеристике којима се овај период аграрних односа Црне Горе може 'похвалити'“ (стр. 40). Развојна шанса за село у условима трансформације укупне црногорске привреде лежи у „развоју и подстицању предузетништва у пољопривреди“ (стр. 41), али су прилике за тако нешто у значајној мери отежане, закључују аутори, најпре због природе породичног газдинства и демографске структуре села, односно због суморних прогноза о нестанку села као базе пољопривредне производње.

Користиће се пописним цифрама из последња два национална пописа, Сретен Јелић и Марија Поповић у раду „Социо-демографска обележја становништва Србије са освртом на младе у руралним подручјима“ разматрају нека социо-демографска обележја становништва у Србији са освртом на младе у руралним подручјима. Њихово поступно смањивање у укупној популацији српског становништва, уз континуирани раст старих са 65 и више година, недвосмислено показују да је успех у напорима државе за демографском ревитализацијом села директно пропорционалан предузетим улагањима у подизање квалитета живота младих као генерацији будућности, односно да је неминовно „побољшати инфраструктурну опремљеност и ангажовати потенцијале који постоје и развијати низ делатности“, уз „доношење и усвајање стратегија, спровођење и праћење уз координацију

свих надлежних органа земље и издвајање финансијских средстава из буџета за реализовање низа мера и акција“ (стр. 49).

Суморне прогнозе о незаустављивом пропадању српског села, започетом масовним исељавањем становништва из села у градове у другој половини двадесетог века, износи Љубинко М. Милосављевић у раду „Мегалополис је победио; нема села ни младих на селу“. Нестајање људског потенцијала у селима одавно је, попут ватрене стихије, захватило и суседне вароши и варошице. „Некада је било тешко живети на селу, данас је изгледа постало непривлачно, чак рекло би се срамно. У селима се углавном ништа не дешава јер где нема људи нема ни дешавања. Људи се усамљују и повлаче у себе, па уместо каквог таквог колективног живота, најбољи пријатељи постали су им телевизори и мобилни телефони“ (стр. 56). Ако је глобализација већ уништила сељаштво као темељ друштва, пита се аутор, да ли то значи да мора да нестану и села? И подсећа да стресност и стешњеност данашњег градског живота у мегалополисима води у правцу размишљања о томе да живот на селу не мора априори да буде достојан само презира. И подразумева трезвено самопропитивање шта нам је чинити да појединачне искорак познатих личности из света културе претворимо у општу ревитализацију већине српских села.

Подмладак нишког Департамана за социологију, Анђела Божић и Михаило Петровић, разматрају у раду „Демографске карактеристике села општине Зајечар“ демографске (не)прилике у источној Србији, са нагласком на неколико зајечарских села која су мање или више удаљена од општинског центра. Њихова општа карактеристика је популационо пражњење: „Смањење удела младог становништва у удаљеним сеоским насељима може се приписати пресељењу овог дела становништва у Зајечар, где постоји више могућности за запошљавање у услужним, здравственим и другим непољопривредним секторима.“ (стр. 62). Због тога прети отворена опасност од тога да најпре најудаљенија села у блиској будућности постану само топоними на географским картама.

Весна Трифуновић се у раду „Проблеми савременог села и сељаштва“ бави двама проблемима са којима се суочавају село и сељаштво у српском друштву данас: 1) немогућност опстанка породичног газдинства услед вишедеценијске развојне политике Републике Србије која је економски исцрпљивала село и сељака и оставила их без државноправне заштите у односу на *стране корпорације* – произвођаче хране, с једне стране и *домаћи увознички лоби*, с друге; 2) негативна демографска кретања – смањење наталитета и миграција сеоског радно активног становништва у развијене градске средине у земљи и, више, у развијене земље Запада. И закључује да је, услед несистемског решавања деценијама нагомилаваних проблема, пропуштена прилика да се „донесу националне стратегије које би започеле дугорочни процес санирања наведених проблема и стварања развојног контекста који би онемогућио растакање друштвених, економских и културних структура“ (стр. 74). А одговор лежи, према ауторкином мишљењу, у опхођењу према пољопривредном газдинству као пре-

ма малом или средњем предузећу „чијим би субвенционисањем био обезбеђен опстанак сељаштва. Уколико буде другачије, нестаће село и сељаштво и њихова култура која је претрајала до данас“ (стр. 74).

О привлачност концепта „мале производње хране“ за младе људе, као и његовом потенцијалном утицају на усмеравање младих људи ка руралним просторима извештава Марица Шљукић у раду „Прехрамбена производња малог обима као фактор привлачења и задржавања младих на селу“. Делатни подстицаји оваквом концепту прехрамбрене производње обухватају следеће аспекте: „његову здравствена корисност, његов економски значај, његов еколошки значај, његов значај у очувању традиције и културног идентитета и његов значај за развој локалних заједница“ (стр. 81). У таквим условима постоји већа могућност субвенционисања производње из различитих фондова, што отвара могућност њеног започињања и без великог почетног личног капитала, што посебно погодује младима. Но, постоји и низ инхибиторних фактора који потенцијално одвраћају младе за овакав вид рада и зарађивања: *спољашња* („законска ограничења, неадекватна и неблаговремена институционална подршка, као и ограничења која долазе од стране установа и организација на које су мали произвођачи усмерени у свом пословању /закона, банака, осигуравајућих друштава, различитих инспекција и сл./“), *унутрашња* („недовољан обим производње /недовољан за жељено проширивање тржишта/ који би омогућио оптималну или већу зараду, као и констатовано одсуство чвршће повезаности међу самим малим произвођачима“) и *комбинована* ограничења („тичу се инфраструктурних проблема, који су једним делом последица неадекватне спољашње подршке или, пак, њеног потпуног изостајања, а другим делом недовољног личног и/или организованог /само/ангажовања у процесу прибављања финансијских средстава“) (стр. 82–83).

Сазнајним, емотивним и акционим односом младих према политичком животу у Србији бави се Вјекослав Бутиган у раду „Политичка култура младих Србије“. На основу спроведене анализе аутор запажа да млади у Србији имају преовлађујућу поданичку политичку културу, са наглашеним непотпуним когнитивним односом према политичком систему Србије у коме не налазе своју улогу, нити повољан политички положај. Упркос предузетим корацима, не види се напредак у побољшању друштвеног и политичког положаја младих, посебно оних на селу. Ауторово залагање иде у правцу прихватања партиципативне политичке културе од стране младих, али које не може да буде стихијни процес, већ осмишљен процес политичке социјализације и култивације. „Незадовољство младих из свих друштвених група и слојева својим статусом друштво треба да усмери подстицањем да дају предлоге за побољшавање свог положаја и боре се за њихово остварење од породице, школе и радних организација до месних заједница, локалне самоуправе и Републике Србије“ (стр. 96). Успех овог концепта почива на јединственом деловању свих васпитних фактора, као и на развијању медија и емисија за младе, уз максимално искоришћавање потенцијала друштвених мрежа.

Бранислав Стевановић у раду „Социјално и политичко биће омладине: између очекивања и реалности“ преиспитује тезу о омладини као покретачкој снази друштва и неизоставној компоненти (прогресивног) мењања политичког система. Позивајући се на рецентна истраживања код нас и у свету, аутор показује да су данашњи „миленијалци“ и припадници „Z генерације“ незаинтересовани за политику и да су пре свега усмерени на себе, сопствену каријеру и материјалне вредности. Млади се налазе у животној фази када се баве пре забавним него озбиљним темама, а како се још увек школују нису на тржишту рада, па не осећају ни директне последице резултата на изборима. Они су склони либералним ставовима по питањима људских права, али нису подложни идеологијама које сматрају празним причама. Истовремено, интензивно коришћење савремених технологија створило је од њих прву генерацију која живи у мешавини физичке и виртуелне стварности која ствара привид обиља у коме нема одрицања. У виртуелном свету се живи „овде и сада“, што утиче и на природу младачког активизма. Све је више младих који се одлучују за „онлајн активизам“, који без класичног активизма може бити само илузија да се тиме нешто значајно урадило.

Актуелна стратешка документа Републике Србије, Републике Црне Горе и Републике Српске, а која се тичу руралног развоја и политике према младима, анализира Срђан Шљукић у раду „Млади на селу као објекат политике“. Закључује се да однос према младима на селу у документима анализираним у овом раду на одлучујући начин зависи од два фактора: са једне стране стоји придруживање ЕУ и наглашавање либералних вредности, а са друге реална потреба да се младима на селу помогне и тако зауставе и преокрену негативни трендови депопулације руралних области, а тиме и целог друштва. Тамо где претегну политика и идеологија (стратегије за младе), о младима на селу се не води много рачуна, већ они бивају просто убрајани у „рањиве“ групе и тако и третирају; ако претегне реална потреба (стратегије развоја пољопривреде и руралних подручја), млади на селу долазе у центар пажње. Стога судбина младих на селу и тиме и судбина села као таквог и друштва као целине, највише зависи од способности носилаца политичке моћи да реалним потребама друштва дају примат у односу на идеологију.

Лела Милошевић Радуловић у раду „Школовање сеоске омладине (Допринос Сузане Марковић Крстић проучавању друштвених неједнакости у образовању)“ разматра допринос Сузане Марковић Крстић истраживању проблема друштвених неједнакости у образовању, посебно проблему школовања сеоске омладине. У случају сеоске омладине закључује се да социоекономски положај и слојна припадност породице, као и њихов културно-образовни статус у великој мери детерминишу њихове образовне могућности. „На тај начин се продужава зачарани круг репродукције сиромаштва и деци и младима из сиромашних породица ускраћује могућност да развију своје потенцијале као њихови вршњаци из породица са вишим социоекономским и образовним статусом.“ (стр. 124). Неке од конкретних мера

за унапређивање школовања сеоске омладине биле би: 1. подизање квалитета основног образовања на селу, уз појачан саветодавни рад стручних служби у сеоским школама, 2. измена критеријума за добијање олакшица, где би значајан критеријум био социоекономски статус породице ученика/студента, 3. формирање фондова на нивоу локалних самоуправа за стипендирање ученика средњих школа и студената са села, 4. редефинисање услове пријема у домове за ученике/студенте са села, уз проширивање капацитета ученичких и студентских домова, 5. промовисање научних истраживања друштвених неједнакости у образовању и примена добијених резултата у пракси приликом формулисања образовних политика итд.

Драгана С. Пешић Јенаћковић у раду „Брак/партнерство и родитељство: вредности и пракса младих у југоисточној Србији“ испитује вредновање и практиковање различитих модела брачног и репродуктивног понашања младих из југоисточне Србије. Резултати истраживања показују да је код младих у југоисточној Србији изражена амбивалентност у сфери вредности, односно да је на делу дубока вредносна подељеност између традиционалних и савремених модела брачног и репродуктивног понашања. Изразит традиционализам код младих праћен је истовременим високим вредновањем савремених модела брачног и репродуктивног понашања. Кохабитација се више прихвата као привремена заједница, као фаза која претходи браку, али је такође значајно прихватање кохабитације као трајне заједнице. Резултати показују да око половине младих прихвата кохабитацију као трајну заједницу живота у пару.

Ауторкино мишљење је да раскорак између ставова и понашања може бити последица различитих фактора, структуралних и културолошких, као и њихове синергије. „Овај раскорак представља одговор младих на изазове које им поставља савремено друштво, одговор који је условљен како транзицијским нормативно-вредносним оквиром нашег друштва, владајућом економском кризом, тако и утицајем средине, окружења, породице и личним аспирацијама у погледу реализације животних циљева. Општа нестабилност, како економска, тако и нестабилност вредносног модела у нашем друштву, погодују оваквом одговору младих. Конфузија вредности, где се поред перзистенције традиционалних, уводе и модерноиндивидуалистичке вредности (аутономија, самореализација, самоактуализација, еманципација, егалитаризам), неизбежно производе последице. Као једна од њих јавља се амбиваленција ставова по питању брака и кохабитације, као и по питању ставова о родитељству у браку и ван брака. Такође, наведени фактори доводе до тога да брак и родитељство имају и даље значајну улогу, али да се њихова реализација најчешће пролонгира и то уз смањење репродуктивних норми“ (стр. 142).

Анализирајући анкетне податке из истраживања „Млади и климатске промене“, спроведеном међу студентима Факултета заштите на раду у Нишу, Ивана Илић Крстић у раду „Ставови младих у Србији о утицају климатских промена“ примећује да млади поседују одређени степен знања о климатским променама и њиховим утицаји-

ма. Као могуће ефекте, односно последице климатских промена, млади најчешће наводе: негативан утицај на биљке и животиње, учестале временске непогоде, раст нивоа мора и шумске пожаре. Млади свих старосних категорија деле мишљење да су индустрија/фабрике, саобраћај и неконтролисано стварања и одлагање отпада главни узроци климатских промена. Ипак, више од половине младих нема свест о томе да својим понашањем могу утицати на климатске промене. Млади сматрају да је држава највише надлежна да решава проблеме који настају као последица климатских промена. Млади заузимају став да је врло важно да Србија постави своје приорите када су у питању климатске промене, а међу предложеним приоритетима издвојили су се: „заштита природе и интегрисање проблема климатских промена у све секторске политике, улагање у обновљиве изворе енергије, побољшање енергетске ефикасности и боље управљање биодиверзитетом“ (156–157).

Вредност зборника радова огледа се и у томе што су истраживачи из области друштвено-хуманистичких дисциплина још једном отворили расправу о важним социолошким темама, као што су млади, образовање, демографија и село у глобализованом свету. Прилоге одликује тематска и стилска разноврсност и разноликост, као и квалитет и оригиналност научног приступа. Са једне стране, то би се могло тумачити као одсуство принципа хомогености; са друге, пак, као богатство у различитости могућих интерпретација централних истраживачких тема.

Драган Тодоровић

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Депарتمان за социологију

„Ромска историја је богата, али је ромска историографија си-
ромашна.“

Роми спадају у усмене народе без писане повести и литературе,
али су им богате историја и усмена књижевност. Рекло би се да још и
понајбоље стоје у ритуалном практиковању обичаја и традиције. Срп-
ски ромолози подсећају, али и упозоравају:

„Роми Србије, попут свих Рома света, имају свој језик, који
није јединствен: говоре у више дијалеката и тек су пред
усвајањем стандардизованог књижевног језика. И зато
спадају у усмене народе без писане повести и развијене
литературе, *но богате су им историја и усмена књижевност*.
Зато је ромскост суштаствено отелотворена у духовним
умотворинама – митовима и легендама, предањима и
причама, песмама и приповеткама, загонеткама и бајкама
– памћеним а не бележеним, вазда преношеним с колена на
колени“ (Тодоровић и Ђорђевић, 2022, 55-56).

„Али памћење, та 'драгоцена особина људског духа' – како
вели Р. Ђурић – 'често, ни под најповољнијим условима није
поуздан чувар', и стога је нужно записати, тиме и отргнути
од заборава, све богатство ромске усмене књижевности у
намери да се открије, сачува и преда будућности битан део
ромскости као несумњиво важан *принос култури* народа
овога тла“ (Ђорђевић, 2010: 33).

Стога на књигу Османа Балића треба гледати као на врло важан
камичак у формирању мозаика званог „писана историја Рома“. Сигур-
но да је могла да буде написана и много раније, док су још били живи
драгоцени сведоци времена о коме извештава. Но, не закерајмо, добро
је што је и сада држимо у рукама, обележавајући симболичан јубилеј
– четврт века од упокојења Саита Балића, предводника еманципације
нишких Рома започете пре пола века.

Без потребе за мистификацијом, аутор већ у првој реченици по-
маже читаоцу да се одреди према природи писаног штива: „Књига
коју имате у рукама не припада неком хомогеном, јединственом жан-
дру. То није ни биографија, ни есеј, ни неки други познати и утврђени
облик писања. Можда је најтачније рећи да она представља једнос-
таван приказ живота једног човека (...) кроз његове говоре, интервјуе
обављене са њим, текстове писане о њему, сачуване фотографије и
новинске текстове о његовим активностима“ (стр. 7).

И баш тако, ове целине представљају и засебна поглавља у књизи
пред нама. Иако упозорава да му је било тешко да реално и критички
сагледа очев животни и посебно стваралачки опус, развејавам ауторо-

¹ Osman Balić. *Život i delo Saita Balića: priča o romskom pokretu*. Niš: YUROM Centar, 2023, str. 201. (Реч на промоцији књиге одржане 14. маја 2024. године у САНУ.)

ву сумњу и одговорно потврђујем да се у приложеној грађи могу пронаћи поуздана сведочанства о: 1. несвакидашњем активизму једног визионара и вођи великог интелектуалног и политичког калибра; 2. рађању, развијању и дOMETИМА ромског покрета у светским размерама из друге половине двадесетог века, али и 3. промишљена запажања о перспективама савременог ромског политичког покрета из угла самог Османа Балића. Без лажне скромности, Осман је у европским оквири-ма признат и уважен ромског лидер, тако да сва његова размишљања преточена на папир могу само да буду на корист млађим ромским на-раштајима (које он, додуше, на једном месту назива „генерацијом кон-формиста – а не бунтовника“).

Књига доноси ромолозима добро познате податке о почецима ромског организовања, али и мало познате детаље из породичног жи-вота Балића, на чијој се судбини преламала и судбина Рома тога вре-мена. Дознајемо, на пример, да су се бројне ромске породице крајем деветнаестог и почетком двадесетог века у Нишу, а међу њима и шира фамилије главног јунака ове књиге, бавиле занатским и трговачким пословима (фијакеристи, кројачи, трговци половном робом, војни му-зичари), те да нису биле пука сиротиња раја. Лично, издвајам редове у којима се потанко извештава како су се у становима Саита и Махдима Балић одвијали најзначајнији догађаји и доносиле историјске одлуке за југословенски и светски ромски покрет. Уз помоћ штапа и канапа и на таласу ентузијазма, пожртвовања, другарства и поштовања, брачни пар Балић гостео је у свом дому ине дипломате, академске грађане, политичаре, али и најобичније људи из земље и света. Рецимо, пио-нира светског ромског покрета, још увек живућег Гратана Пуксона из Енглеске (који је две године спавао у кући мајке Саита Балића) или Николаја Георгеа, тада тек студента социологије, а касније једног од најистакнутијих бораца за европски покрет Рома. Ако није било до-вољно кревета, спавало се на поду.

Раритет у књизи је интервју дат новинару „Борбе“ из 1990. годи-не, пренет са магнетофонској записа, у коме, сада већ остарели ром-ски вођа, сумира погледе на сопствену каријеру, на проблеме на које је наилазио у вишедеценијском раду, али и проговара о страховима у вези са препрекама са којима се може сусрести неорганизовани и разједињени међународни ромски покрет у надоласећем турбулент-ном постсоцијалистичком добу у Европи и на Балкану. Многи од тих његових страховања увелико су се реализовали у пракси и, на жалост, још увек није стављена тачка на страдалништво Рома у европским и светским размерама.

Као мало који Ром друге половине двадесетог века, Саит Балић је смогао стваралачке снаге и куражи да покрене, а затим и бескомпро-мисно предводи Роме у организованим настојањима да се покажу на светској историјској и политичкој сцени. У потпуности делим ауторова запажања о оцу (следи неколико цитата из уводног поглавља књиге):

- Духовит и пријатан човек, који је поклањао пажњу свакоме... увек пажљив према другима, нарочито према сарадницима из свог покрета, никад арогантан и надмен (стр. 9),

- Изузетно динамичан, није престајао да размишља, осмишљава, разматра и подстиче ромски активизам широм Југославије, Балкана и Европе. (стр. 11),
- За њега се може рећи да је био политички стваралац покрета еманципације Рома. (стр. 11)
- Његов полет је покретао друге не само да верују, већ и да делају (стр. 12)
- Сугестивности, искренности, веровања у идеју којом је друге уверавао и наговарао (стр. 12)
- Имао је способност да добро предвиди политичку будућност, као и изузетан осећај за историјска искуства и национални идентитет. Био је упознат и са културом и начином функционисања политичара у социјализму. (стр. 12)
- Имао је смисао за стратегију, умеће читања и процене одређених докумената и способност брзе анализе. (стр. 12)

У личности неуморног делатника преламају се сви битнији датуми са самих почетака организовања ромског покрета у светским оквирима. У доба када се у Румунији, Бугарској и Албанији званично тврдило да Роми не постоје, заједно са двојица представника Рома из Југославије (Фаик Абдија из Скопља и Џуна Беџет са Косова), Саит Балић учествује у припремама за одржавање првог Светског конгреса Рома од 8. до 12. априла 1971. године у просторијама једне приватне школе у јужном Лондону, када су се Роми прогласили нацијом и донели одлуке о химни и застави (од тада се 8. април слави као Међународни дан Рома).

Многима је непознато, а сада су у прилици да сазнају како је сву неопходну логистичку подршку за одржавање овог конгреса дао *Цигански савет*, тело оформљено 1966. године од стране Фредерика Вуда и Вера Раџендра Ришија, ентузијаста нерома. Скупа са Брајаном Редвудом из Велса, Ромом, некадашњим травелерсом, који је био запослен као кувар у школи Кенок Хаус, а која је уступила просторије поменутом *Циганском савету* за организацију првог Светског конгреса Рома.

На трећем Светском конгресу Рома у Гетингену 1981. године Саит Балић изабран је за председника Светске организације Рома (подсетимо оне који то не знају да су југословенски Роми итекако обележили међународни ромски покрет: Слободан Берберски изабран је за председника Светске организације Рома на првом Светском конгресу Рома 1971. године у Лондону, а Рајко Ђурић изабран је за председника Светске организације Рома на четвртом Светском конгресу Рома 1990. године у Варшави).

У функцији председника Светске организације Рома организовао је 1983. године *Други међународни фестивал културе Рома*, када их је у званичну посету примила премијерка Индира Ганди и када је одржао говор пред универзитетским аудиторијумом у Чандигару (садржај тог говора укључен је у садржај књиге о којој вечерас разговарамо). Но, према ауторовој оцени, његовом су оцу много важнији за

живота били положаји у сопственој земљи. Био је председник *Савеза друштава Рома у Србији* и један од покретача *Смотре културних достигнућа Рома*, јединствене манифестације и у Југославији и у Европи тога доба, којима су положене основе практичне културне еманципације Рома у тадашњој СФРЈ и које су фактички представљале израз буђења националне свести ромског народа и ромског политичког покрета („Оно што се није смело рећи јасно, гласно и одједном, урађено је кроз музику и игру“ /стр. 85/).

Његови доприноси побољшању положаја и услова живота Рома у Нишу и тадашњој Југославији конкретни су и мерљиви. Издајамо неколико најважнијих:

1. замена коњских запрега моторним возилима као помоћ рабацијама у Нишу (1974),
2. помоћ сакупљачима отпадног папира оснивањем предузећа за предузећа за откуп отпадног папира у селу Грејач поред Алексинца (као испоставе папирнице „Количево“ из Словеније) (1983),
3. формирање Задруге „Понос“ – прве трговачке задруге која је окупила Роме продавце текстила увезеног из Турске и Бугарске (1994),
4. формирање првог одељења продуженог боравка за ромску децу у основној школи у близини ромског насеља (1970), а затим и Секције за предшколско образовање ромске деце при нишком Друштву Ром (1998),
5. упис Рома на течајеве основног образовања у тзв. Вечерњим школама при Радничком универзитету „Павле Стојковић“ у Нишу (1972-1979) и
6. додела више од 300 станова ромским породицама у Нишу 70-их година прошлог века.

Самом себи, читамо из различитих интервјуа које је давао медијима, највише је замерао што није успео да реализује следеће велике активности:

1. проширивање деловања организације Савеза Рома Србије на Косово,
2. формирање Савеза Рома Југославије и
3. одржавање једног од светских конгреса Рома у Београду.

Завршавам реченицама којим Осман Балић започиње своју књигу: „Роми не воле своје вође. Њега су, чини ми се, волели. Знао је да се прилагоди датим околностима“ (стр. 10). Можда и због тога што је био „један од ретких политичких вођа који није искористио свој положај да би се обогатио“ (стр. 10). Поседовао је ауторитет „утемељен у раскошном карактеру једног практичара еманципације Рома, делотворног народног вође, оснивача модерног ромског покрета и стратега ромске политике“ (стр. 16).

Инсистирао на стварању једне заједничке историје, од које се очекује да допринесе јачању колективног идентитета Рома, у сврху јачања способности за деловања у циљу еманципације Рома (стр. 60), а без разбуктавања национализма и шовинизма унутар ромске заједнице. У складу са очевим опредељењем, и сам аутор бележи: „Никад нисмо за мржњу против Рома кривили целе нације нити државе. Кривили смо појединце и институције које то немо посматрају“ (стр. 14).

Историографи ће забележити да је Саит Балић био можда и последњи велики лидер међународне ромске политике, али још важније од тога међу својим народом остаће запамћен као „Баро мануш“ – Велики човек, великан. Моја оцена је следећа: оно што је био Шабан Бајрамовић у ромској музици, то је значио Саит Балић за културну и политичку еманципацију нишких, српских и свих Рома света у другој половини двадесетог века.

ЛИТЕРАТУРА

Ђорђевић, Драгољуб Б. *На коњу с лаптопом у бисагама: увод у ромолошке студије*. Ниш и Нови Сад: Машински факултет у Нишу и Прометеј, 2010.

Тодоровић, Драган и Драгољуб Б. Ђорђевић. „Ромски романескни првенац (Допринос српској ромологији)“. У *Допринос Рома култури народа у Србији*, приредили Тибор Варади, Драгољуб Б. Ђорђевић и Драган Тодоровић, 185–210. Београд: САНУ, 2022.

Драган Тодоровић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за социологију

Истраживање криминалистичког рада Рудолфа Арчибалда Рајса као оснивача криминалистике, широко заступљено у литератури, док је његов рад у различитим областима социолошког истраживања остао недовољно обрађен. Нова књига проф. др Уроша Шуваковића управо за циљ има сагледавање социолошког доприноса Арчибалда Рајса током боравка у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. У *Предговору* је наглашено да Рајсов социолошки рад „никада није био стриктно истраживачки, већ и просветитељски“ (стр. 8) Књига представља зборник радова, већином раније објављиваних,² а овде органски структурисаних у шест глава. Оригиналан научни допринос књиге испољен је у два нова рада, као и у допунама претходно објављених радова. Структура књиге састоји се из ауторског *Предговора* (7-9), главног текста, *Напомена о радовима* (143-145) и *Белешке о аутору* (147). На задњој корици је песма Војислава Илића Млађег, *Заветна жеља Д-р Рајса*. Поред литературе, интернет референци и објављене грађе, као изворна основа књиге коришћени су и необјављени, архивски извори (Војни архив за Главу 3; Архив Југославије³ за Главу 4 и Државни архив Србије за Главу 5).

Глава 1, *Допринос Арчибалда Рајса социолошком проучавању међуратног српског друштва* (11-37)⁴ посвећена је социолошком доприносу Арчибалда Рајса и његовој анализи међуратног српског друштва, изнетој у спису *Чујте, Срби!*. Аутор истиче да се у овом делу проучава међуратно српско друштво са аспекта већег броја примењених или посебних социологија (криминологије, политичке социологије, социологије елита, социологије образовања и васпитања, социологије религије), али и опште-социолошких питања, попут проблема друштвене стратификације. Осим дескрипције ондашњег друштва, Рајс је установио и основне тенденције његовог развоја и указао на последице негативних тенденција које је уочио, понудивши и препоруке за њихово превазилажење.

Глава 2, *Актуелност дела Арчибалда Рајса „Чујте, Срби!“ у савременом добу* (38-52) представља изворну верзију касније објављеног рада⁵, пре исправки по упутству рецензента, уз потпуни навод рецензентског ко-

¹ Урош В. Шуваковић, *Р. А. Рајс. Пред злочиним није могућа неутралност (Поводом 110 година од доласка у Србију и 95 година од смрти)*. Нови Сад и Београд: Матица Српска, Архив Војводине и Универзитет у Београду – Факултет за образовање учитеља и васпитача, 2024, стр. 147.

² Белешка о радовима садржи потпуне референце о објављених радова и разлике у односу на првобитне, раније објављене верзије текстова. Свака глава пропраћена је списком литературе, тако да је могуће понављање истих наслова у више глава; што, међутим, свакако, помаже при прецизнијем идентификовању појединачних тврдњи и чињеница изнетих у радовима, односно пореклу закључака и њихове научне основе.

³ У списку извора и литературе је на стр. 105, уместо „Војислав“, наведено име „Јован“. Међутим, како је сигнатура у остатку тачна и попуна, лако се утврђује да је реч о случајној омашици и о којем се тачно извору ради.

⁴ Рад је претходно објављен у часопису *Социолошки преглед* 46-1/2012, допуњен новијим референцама и проширен у делу који се бавио Рајсовим предлогом државне организације Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

⁵ Рад је објављен претходно у *Archibald Reiss Day's* 2016 на енглеском и, у преводу на српски језик у *Изабраним делима Арчибалда Рајса* (књ. 5).

ментара у фусноти. (стр. 144, нап. 1) У овој глави анализирају се социјалнопатолошке и социјалполитичко-патолошке појаве изнете у делу *Чујте, Срби!*. Након описа проблема, Шуваковић закључује да Рајс говори о „постојању система ‘заробљене државе’“ (стр. 47), који подразумева разликовање *системске* од обичне, *административне*, *чиновнике* корупције; а потом упоређује Рајсове ставове са стањем у друштвеном животу Србије ХХI века и потребу система организације власти заснованог на начелу владавине права. (стр. 48-49)

Главу 3⁶ отвара мото који је узет за поднаслов дела. На овом месту, аутор настоји на томе да истражи у којој је мери на прихватање позива српске владе утицала чињеница да је Рајс Немац, полујеврејског порекла (један прадеда Рајсов је био Јеврејин), као и то да ли је свој посао обављао професионално и објективно, према правилима професионалне етике. Као ратни дописник, Рајс је сарађивао са листовима *Gazette de Lausanne* (Лозана), *Le petit Parisien* (Париз) и *De Telegraaf* (Амстердам). Будући ангажован као дописник и добровољац у српској војсци, Рајсова делатност је овде разматрана у светлу Хабермасовог разликовања етичких и моралних норми. (стр. 54, 68) Кроз сагледавање професионалног рада Арчибалда Рајса, нарочито анализирајући његове ставове изнете у мемоарима *Шта сам видео и прожживео у великим данима*, Шуваковић врши компарацију стања с краја ХХ са стањем друштва ХХI века, што доприноси на актуелности рада. Рајс је доказао ширину (квантитативну димензију) и тежину (квалитативну димензију) злочина, њихову намерност, организованост и систематичност, а извештавањем о њима у угледним листовима свога доба, од чега два у неутралним земљама (Швајцарској и Холандији), иступио као ангажовани интелектуалац, при чему солидарност са српском војском није нарушила његов професионализам.

Глава 4, *Рајс о „Комитском питању“* (70-105) представља до сада необјављиван рад. У овој глави, Шуваковић се осврће на књигу *Оптужница против Бугара* (1919) коју је Рајс објавио са А. Бонасјеом, као и на опис злочина које је Рајс документовао, са посебним освртом на деловање Бугарске. Наиме, бугарска влада је и пре рата спроводила антисрпску и антигрчку делатност, укључујући и тероризам. Рајс је изнео и два мотива оваквих акција - бугаризацију дотичних крајева и разбојништво (уз државно учешће Бугарске). Шуваковић се у раду посебно осврће на Рајсов политичко-социолошки и криминолошки допринос, као и на студију *Комитско питање у јужној Србији* (1924) чији је за циљ био да се страна публика обавести о проблему са којима се Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца суочава у погледу непријатељског деловања Бугарске. У анализи „комитског питања“, изнетој у два извештаја (1921. и 1922. године) Рајс идентификује постојање бугарске организације на југу и износи предлоге за унапређење лошег стања безбедности и јачање државних капацитета у *Македонији*, у четири тачке. Рајсова анализа је криминалистички и социолошки заснована на емпиријским истраживањима која је лично спроводио. Социопатски однос према *Македонији* као према *колонији* је Рајс посебно уочио код *бивших аустроугарских чиновника и официра*. (курзив А.П.) Сам његов

⁶ Др Арчибалд Рајс у *Првом светском рату: етика светског криминалисте и српског ратника* (53-69).

ангажман је потврда његових ставова изнетих у извештајима, јер је он, као и ангажовање других специјалних извештача, био последица неповерења централне власти у локално чиновништво на југу.

Глава 5, *Зашто је Рајс 1928. хтео да напусти Краљевину СХС, непуно годину пред своју смрт?* (106-121) је до сада необјављивани рад. Аутор се у чланку бави ставовима Арчибалда Рајса у светској штампи за време рата. По повратку у Државу Срба, Хрвата и Словенаца је активан у различитим ветеранским, хуманитарним и инвалидским удружењима. У Народној банци је Рајс био експерт за фалсификате. Жена неидентификованог банкара је у свом дневнику, позивајући се на Рајсов интервју Политици од 11. септембра 1928. године⁷, навела је да он намерава да се одсели у иностранство. Разлози се првенствено тичу односа и начина одавања поште погинулим учесницима Солунског фронта. Рајс је у оквиру Удружења инвалида био активан на обележавању ових догађаја, али се повукао из Одбора за припрему обележавања десетогодишњице, јер је повучен позив Удружењу инвалида из Француске да учествује у обележавању овог догађаја, без да је најпре Одбор о томе обавештен. Рајс је одлуку, ипак, променио, највероватније по молби конгреса инвалида у Битољу 2. октобра 1928. године. (стр. 118-119)

Глава 6, *Херојство је истину саопштити – примери часних Швајцараца Арчибалда Рајса и Дика Мартија* (122-141) је раније објављен као предавање по позиву на скупу *Archibald Reiss Day's* 2019. године, које је на овом месту, уз незнатне измене, по први пут објављено на српском језику. У овом делу књиге се, кроз анализу садржаја докумената, сагледава поступање Арчибалда Рајса и Дика Мартија у вези са злочинима почињеним над Србима, 1914-1918 и 1999. године и њихове заслуге у сазнавању чињеница о српским страдањима. У компарацији двојице Швајцараца, Шуваковић истиче виши етички императив Арчибалда Рајса, док према изузетно прецизном Диксу Мартију изражава професионални пијетет, али наглашава да је његов рад „бирокарски, суво правнички“ (стр. 136). Рајс је своје поступање заснивао на етичким хуманистичким начелима и своја сазнања саопштавао одмах, док је сукоб још трајао. Извештај Дика Мартија је, упркос професионалности и пунктуалности, због спољних опструкција, ипак, дошао са закашњењем од једанаест година, што је било време довољно да многи трагови злочина буду уклоњени, а многи, због пропадљивости материјала и нестану, поготову што није вршена никаква конзервација доказног материјала, напротив.

Рудолф Арчибалд Рајс схватао је значај медија и веома је био посвећен сарадњи са читаним листовима у Лозани, Паризу и Амстердаму за време рата, а после рата био је редовни сарадник *Политике* у вези са домаћим друштвеним догађањима. Као извор о друштвеним приликама, његова медијска и стручна оглашавања имају посебан за историју и социологију, као и за проучавање креирања јавних политика у међуратном српском друштву.

Алекса М. Поповић

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за историју

⁷ „Проф. Рајс напушта нашу земљу“ (стр. 115).

BALKAN SYNTHESSES

Journal for social issues, culture and regional development

Faculty of Philosophy, University of Niš

Vol. XII, Number 2

Niš, (2025)

Published by

Faculty of Philosophy

University of Niš

Niš, Ćirila i Metodija 2

Publisher

Vladimir Ź. Jovanović, full profesor, Dean

Proofreading

Marija Šapić

Journal cover

Darko Jovanović

Page break

Darko Jovanović

Format

16 x 25 cm

Print

SVEN, Niš

Print run

20

www.filfak.ni.ac.rs/balkanske_sinteze

ISSN 2406 - 1190

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

Часопис за друштвена питања, културу и регионални развој
Филозофског факултета Универзитета у Нишу

Година XII, број 2

Ниш, (2025)

Издавач

Филозофски факултет
Универзитета у Нишу
Ниш, Тирила и Методија 2

За издавача

Проф. др Владимир Ж. Јовановић, декан

Лектура / коректура

Марија Шапић

Корице

Дарко Јовановић

Прелом

Дарко Јовановић

Формат

16 x 25 cm

Штампа

СВЕН, Ниш

Тираж

20 примерака

www.filfak.ni.ac.rs/balkanske_sinteze

ISSN 2406 - 1190

Издавачки центар
Филозофског факултета
Универзитета у Нишу

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

3+94

БАЛКАНСКЕ синтезе : часопис за друштвена питања,
културу и регионални развој = Balkan syntheses : journal
for social issues, culture and regional development / главни и
одговорни уредник Љубиша Митровић. - Год. 1, бр. 1 (2014)- . -
Ниш : Филозофски факултет Универзитета у Нишу,
2014- (Ниш : Свен). - 24 cm

Полугодишње.

ISSN 2406-1190 = Балканске синтезе

COBISS.SR-ID 210639116